

† Μητροπολίτης Κίτρους Κατερίνης και Πλαταμώνος
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ
Καθηγητής Ανώτατης Εκκλησιαστικής Ακαδημίας Θεσσαλονίκης

ΠΑΝΤΕΛΗΣ ΛΕΚΚΟΥ
Δρ. Θ. – Διδάσκων Ανώτατης Εκκλησιαστικής Ακαδημίας Θεσσαλονίκης

ΟΙ ΑΚΟΛΟΥΘΙΕΣ ΤΟΥ ΑΠΟΔΕΙΠΝΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΜΕΣΟΝΥΚΤΙΚΟΥ

Οι Ακολουθίες του Αποδείπνου και του Μεσονυκτικού ανήκουν στις Ακολουθίες του Νυχθημέρου. Η πρώτη, το Απόδειπνο, είναι ευρύτερα γνωστή λόγω της συχνής, μάλλον καθημερινής, χρήσης της. Η δεύτερη, το Μεσονυκτικό, είναι μάλλον άγνωστη στους περισσότερους λόγω της ώρας τέλεσής της.

Από τις δύο ακολουθίες μόνο το Μεσονυκτικό ανήκει στους «επτά καιρούς προσευχής», «επτάκις τῆς ἡμέρας ἤνεσά σε ἐπὶ τὰ κρίματα τῆς δικαιοσύνης σου» (Ψαλμ.118, 164) ή, όπως αναφέρει ο Άγιος Συμεών Θεσσαλονίκης «οἱ δὲ καιροὶ καὶ αἱ προσευχαὶ ἑπτὰ τελοῦσι τὸν ἀριθμὸν, κατὰ τὸν ἀριθμὸν τῶν χαρισμάτων τοῦ Πνεύματος»¹.

Το Απόδειπνο είναι η δεύτερη στη σειρά Ακολουθία του Νυχθημέρου (μετά τον Εσπερινό, που είναι η πρώτη) και ακολουθεί το Μεσονυκτικό. Πάντως, και ο Άγιος Συμεών Θεσσαλονίκης² και ο Άγιος Μάρκος ο Ευγενικός³ υπολογίζουν τον χρόνο με την ελληνορωμαϊκή αντίληψη του, οπότε ομιλούν για ημερονύκτιο και όχι για νυχθήμερο. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα το Μεσονυκτικό να θεωρείται ως πρώτη Ακολουθία της ημέρας και το Απόδειπνο η τελευταία. Αυτή τη σειρά τη βρίσκουμε σήμερα και στο εν χρήσει Ωρολόγιο.

Εδώ πρέπει να σημειώσουμε ότι οι Ακολουθίες δεν τελούνται στις κανονικές ειθισμένες ώρες, αλλά ενώνονται σε τρεις ομάδες Ακολουθιών. Έτσι διευθετείται καλύτερα ο χρόνος τέλεσής τους. Το Μεσονυκτικό συγκαταλέγεται ως η πρώτη Ακολουθία της πρώτης ομάδας, μαζί με τον Όρθρο και την Α' Ωρα. Το Απόδειπνο (είτε το μικρό, είτε το μεγάλο) ανήκει στην τρίτη ομάδα ως η τελευταία Ακολουθία, αφού προηγούνται η Θ' Ωρα και ο Εσπερινός. Και εδώ, ο αριθμός τρία των ομάδων Ακολουθιών έχει ισχυρό συμβολισμό κατά τον Άγιο Συμεών

¹ Συμεών Θεσσαλονίκης, «Κεφ. Σ Η', τι πτ α του μερονυκτίου, πλν τς ερουργίας, ανέσεις τς κκλησίας», *Διάλογος*, PG 155, 549 C.

² Ο.π., PG 155, 549 D.

³ Μάρκου Ευγενικού, *εξηγησις τς κκλησιαστικς ακολουθίας*, PG 160, 1165D.

Θεσσαλονίκης, οι τρεις ομάδες καθιερώθηκαν «εις δόξαν και τιμήν τοῦ Θεοῦ ἡμῶν τῆς ὑπερουσίῳ Τριάδος»⁴. Βέβαια και αυτή η ομαδοποίηση δεν ισχύει πλήρως, αφού οι περιστάσεις του βίου στις ημέρες μας ουσιαστικά επιτρέπουν δύο «καιρούς» προσευχής, έναν το πρωί και έναν το απόγευμα. Έτσι, οι ενδιάμεσες Ακολουθίες -και μεταξύ αυτών το Απόδειπνο και το Μεσονυκτικό- δεν τελούνται την αντίστοιχη ώρα της ημέρας. Τελικά, τυποποιήθηκαν, με αποτέλεσμα να παραλείπονται⁵.

Στην παρούσα εισήγηση ακολουθούμε την τάξη του νυχθημέρου, οπότε πρώτα θα αναφερθούμε στο Απόδειπνο και στην συνέχεια στο Μεσονυκτικό.

1. ΤΟ ΑΠΟΔΕΙΠΝΟ

Α'. Η προέλευση της Ακολουθίας

Το Απόδειπνο είναι μία από τις γνωστές ακολουθίες της Εκκλησίας. Πρόκειται για ακολουθία που αρχικά αποτελούσε κατ' ιδίαν προσευχή των μοναχών, τελούμενη «ἐν τοῖς κελλίοις»⁶. Είναι δεύτερη στη σειρά του νυχθημέρου (με πρώτο τον Εσπερινό) και τελευταία του ημερονυκτίου. Ο Άγιος Μάρκος ο Ευγενικός την τοποθετεί τελευταία στη σειρά των ακολουθιών, αποδεχόμενος το ελληνορωμαϊκό ημερονύκτιο: «λοιπός ἐστι και τελευταῖος ὁ ἀποδειπνος ὕμνος»⁷. Το όνομά της δηλώνει τον χρόνο τέλεσής της, μετά το δείπνο και πριν τον ύπνο. Δεν συνδέεται με το δείπνο αλλά με τον χρόνο της νυκτερινής κατάκλισης. Γι' αυτό σε ορισμένα χειρόγραφα ονομάζεται «προθύπνια»⁸.

Δεν ανήκει στους «επτά καιρούς της προσευχής»⁹. Προέρχεται από την τάξη των μοναχών και η αρχή της εντοπίζεται στα παλαιότατα χρόνια και στην ευλαβή συνήθεια τους να προσεύχονται στην αρχή της

⁴ Συμεών Θεσσαλονίκης, «Κεφ. ΤΚΗ', □τι π□σαι α□ □κολουθίαι □ν τρισ□ καιρο□ς καλ□ς τελε□σθαι □τάχθησαν, διά τε τιμ□ν τ□ς Τριάδος, κα□ τ□ μ□ □□θυμε□ν □μ□ς», *Διάλογος*, PG 155, 593B.

⁵ Ιωάννου Φουντούλη, *Τελετουργικά Θέματα*, τ.Α', Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα 2009², σ.21.

⁶ Ιωάννου Φουντούλη, *Λειτουργική Α' - Εισαγωγή στη Θεία Λατρεία*, Θεσσαλονίκη 1993, σ.155, πρβλ. Gregory W. Woolfenden, *Daily Lityrgical Prayer – Origins and Theology*, Ashgate, UK 2004, σ.292.

⁷ Μάρκου Ευγενικού, □ζήγησις τ□ς □κκλησιαστικ□ς □κολουθίας, PG 160, 1185D.

⁸ Ιωάννου Φουντούλη, *Λογική Λατρεία*, Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα 1984, σ.199.

⁹ Συμεών Θεσσαλονίκης, *Διάλογος*, ό.π., PG 155, 549 C-553 A.

νύκτας, χρησιμοποιώντας τον 90^ο Ψαλμό. Το Απόδειπνο διαμορφώνεται μεταγενέστερα¹⁰, αποκτά την μορφή πλήρους ακολουθίας και τα θέματά του είναι σε μεγάλο βαθμό παρόμοια του Εσπερινού¹¹. Έχει την ιδιομορφία ότι μπορεί να διαβάζεται τόσο στον ναό όσο και κατ'οίκον από όλους τους πιστούς, κληρικούς, μοναχούς και φιλακόλουθους λαϊκούς¹².

Στο Απόδειπνο αναφέρεται ο Μέγας Βασίλειος, στους «Όρους κατά Πλάτος»¹³ και είναι η πρώτη πατερική αναφορά που έχουμε για αυτή την ακολουθία. Εκεί φαίνεται ξεκάθαρα ότι το Απόδειπνο δεν έχει σχέση με το δείπνο αλλά με την παρελθούσα ημέρα, τον απαραίτητο απολογισμό της και την επερχόμενη νύκτα.

Η ακολουθία πρέπει να έλαβε συστηματική μορφή περί τα τέλη του 4^{ου} αιώνα, με χώρο της αρχικής μορφοποίησής της την Αίγυπτο¹⁴.

Με την πάροδο των χρόνων οι μοναχοί, ακολουθώντας την αγαπημένη τους τακτική, αύξησαν το περιεχόμενο της ακολουθίας, με αποτέλεσμα να αποκτήσει αξιοσημείωτο μήκος. Επειδή, όμως, η ακολουθία ξέφυγε από τα όρια των μονών (σ' αυτό βοήθησε και η επικράτηση του μοναχικού τυπικού) και εισήλθε στις ενορίες, η μεγάλη χρονική διάρκεια αποτέλεσε πρόβλημα για την καθημερινή τέλεσή της. Έτσι, κατά τον 14^ο με 15^ο αιώνα δημιουργήθηκε αναγκαστικά μία επιτομή της, που έλαβε την ονομασία «Μικρό Απόδειπνο», για να ξεχωρίζει από την αρχική ακολουθία, η οποία θα ονομαζόταν πλέον «Μέγα Απόδειπνο». Το Μικρό Απόδειπνο, ως νεότερο και μικρότερο σε έκταση, επικράτησε στις ενορίες, ενώ το Μέγα περιορίστηκε ως ακολουθία της Μεγάλης Τεσσαρακοστής. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα αφ' ενός να παραμείνει και να καθιερωθεί το (Μικρό) Απόδειπνο ως καθημερινή ακολουθία, για χρήση από όλους τους πιστούς. Αφ' ετέρου, το Μέγα δεν λησμονήθηκε, αλλά παρέμεινε σε χρήση κατά τη Μεγάλη Τεσσαρακοστή. Η λειτουργική αυτή περίοδος είναι κατάλληλη για μακροσκελείς ακολουθίες αλλά και αρκετά συντηρητική για μεγάλες αλλαγές. Έτσι, καθιερώθηκε η τέλεσή του ακόμη και στους ενοριακούς ναούς¹⁵.

Το Μεγάλο Απόδειπνο τελείται από τη Δευτέρα ως την Πέμπτη των εβδομάδων της Μεγάλης Τεσσαρακοστής, ενώ την Παρασκευή τελείται το

¹⁰ Παναγιώτη Σκαλτσή, «Η θεολογία των Ακολουθιών του Νυχθημέρου», *Οι Ακολουθίες του Νυχθημέρου (Χρονικόν, εισηγήσεις, πορίσματα Ιερατικού Συνεδρίου Ιεράς Μητροπόλεως Δράμας έτους 1994)*, Δράμα 1994, σ.62.

¹¹ Συμεών Θεσσαλονίκης, *Διάλογος*, ό.π., PG 155, 553 A.

¹² Θεμιστοκλή Χριστοδούλου, *Φώς Ιλαρόν-Λειτουργικός σχολιασμός στις Ακολουθίες του Εσπερινού και του Αποδείπνου*, Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα 2003, σ.34.

¹³ Μεγάλου Βασιλείου, *Όροι κατά Πλάτος*, PG 31, 1016 B.

¹⁴ Robert Taft, *The Liturgy of the Hours in East and West. The origins of the Divine Office and its meaning for today*, The Liturgical Press, Collegeville, Minnesota 1993², σ.90.

¹⁵ Ιωάννου Φουντούλη, *Λογική Λατρεία*, ό.π., σσ.200.

Μικρό Απόδειπνο, στο τέλος του οποίου επισυνάπτονται ο Κανόνας της Θεοτόκου και οι Χαιρετισμοί της. Κατά το υπόλοιπο λειτουργικό έτος τελείται το Μικρό Απόδειπνο.

Β' Η Θεολογική σημασία του Αποδείπνου

Το Απόδειπνο τελείται μεταξύ δείπνου και κατάκλισης¹⁶. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Μεγάλου Βασιλείου «συμπληρωθείσης δὲ τῆς ἡμέρας, ἢ εὐχαριστία περὶ τῶν ἐν αὐτῇ δεδομένων ἡμῖν ἢ κατωρθωμένων ἡμῖν, καὶ τῶν παρεθέντων ἢ ἐξαγόρευσις, εἴτε ἐκούσιον, εἴτε ἀκούσιον, εἴτε που καὶ λανθάνον πλημμέλημα γέγονεν, ἢ ἐν ῥήμασιν, ἢ ἐν ἔργοις, ἢ κατ' αὐτὴν τὴν καρδίαν, περὶ πάντων ἐξιλεωμένων ἡμῶν διὰ τῆς προσευχῆς τὸν Θεόν. Μέγα γὰρ ὄφελος ἢ ἐπίσκεψις τῶν παρελθόντων πρὸς τὸ μὴ τοῖς ὁμοίοις αὐθις περιπεσεῖν. Διὸ φησιν· Ἄ λέγετε ἐν ταῖς καρδίαις ὑμῶν, ἐπὶ ταῖς κοίταις ὑμῶν κατανώγητε. Καὶ πάλιν, τῆς νυκτὸς ἀρχομένης, ἢ αἴτησις τοῦ ἀπρόσκοπον ἡμῖν καὶ φαντασιῶν ἐλευθέραν ὑπάρξαι τὴν ἀνάπαυσιν· λεγομένου καὶ ἐν ταύτῃ τῇ ὥρᾳ ἀναγκαίως τοῦ ἐνενηκοστοῦ ψαλμοῦ»¹⁷. Δύο θεματικούς άξονες για αυτήν την ακολουθία παρουσιάζει ο Μέγας Βασίλειος: ευχαριστία για την παρελθούσα ημέρα και προσευχή για ήρεμο ύπνο και ανάπαυση, κατά την επερχόμενη νύκτα. Η ευχαριστία αποδίδεται στον Θεό για όσα παραχώρησε στους πιστούς, για όσα κατόρθωσαν οι πιστοί αλλά και για να ζητήσουν συγχώρηση για τα τυχόν σφάλματα τους, ακούσια ή εκούσια, με λόγια, έργα ή στην διάνοια. Το τέλος της ημέρας θεωρείται καλή ευκαιρία για την ανασκόπησή της, ώστε να εντοπιστούν σφάλματα και λάθη και να ζητηθεί το έλεος του Θεού. Επίσης, το Απόδειπνο είναι η προσευχή για τη νύκτα που θα αρχίσει, ώστε να περάσει χωρίς πειρασμούς και με ήσυχο τρόπο και για να υπάρξει η απαραίτητη ανάπαυση. Προτρέπει, δε, τους πιστούς να αναγινώσκουν τον 90° Ψαλμό, που εγκωμιάζει την πατρική μέριμνα του Θεού σ' όσους Τον εμπιστεύονται και αποτελεί την βιβλική βάση της ακολουθίας.

Διεξοδικά στις παγιωμένες ακολουθίες του Μικρού και του Μεγάλου Αποδείπνου αναφέρονται ο Άγιος Συμεών Θεσσαλονίκης και ο Άγιος Μάρκος ο Ευγενικός.

¹⁶ Γεωργίου Θ. Βεργωτή, *Τελετουργική (Συμβολή στην ιστορία της Χριστιανικής Λατρείας)*, Θεσσαλονίκη 1993², σ.127.

¹⁷ Μεγάλου Βασιλείου, Ερώτησις ΑΖ', «Ε□ δε□ προφ□σει τ□ν προσευχ□ν κα□ τ□ς ψαλμ□δ□ας □μελε□ν τ□ν □ργων, κα□ πο□οι καιρο□ τ□ς προσευχ□ς □πιτ□δειοι, κα□ πρ□τον, ε□ χρ□ □ργ□ζεσθαι», *Όροι κατά Πλάτος*, PG 31, 1016 B.

Ο Άγιος Συμεών Θεσσαλονίκης αναφέρει «τὸ δέ γε ἀποδείπνον εὐχαριστία ἐστὶν ὑπὲρ τῆς νυκτός διὰ τὴν ἀπὸ τῶν πόνων ἀνάπαισιν καὶ διὰ τὴν ὑπόμνησιν τοῦ θανάτου, ὃς ἀκολουθῶς ἡμῖν ἐπέρχεται, καὶ ὡς ἀπαρχὴ τῆς νυκτός. Ἐπεὶ καὶ αὕτη δῶρον Θεοῦ, καὶ τῶν κτισμάτων αὐτοῦ ἐν ὑπὲρ ἡμῶν καὶ τῆς λοιπῆς κτίσεως. Καὶ ἵνα ταύτην ἀνεπηρεάστως διέλθωμεν, ἀπὸ τῶν ἐπηρεαστικῶν καὶ φθονερῶν καὶ σκοτεινῶν καὶ ζοφωδεδάτων διαμονῶν. Ὡν Χριστὸς ὁ Θεὸς ἡμῶν ἡμᾶς ῥύσασαίτο»¹⁸. Σε ἄλλο σημεῖο του ἔργου του αναφέρεται διεξοδικά στο τυπικό της ακολουθίας των Αποδείπνων, όπου, μεταξύ άλλων, τονίζει ότι «καὶ οἱ ἐν τοῖς ἀποδείπνοις ψαλμοὶ καὶ αἱ εὐχαὶ κατανύξεως καὶ ἐξομολογήσεως, καὶ περὶ ἀφέσεως καὶ αἰτήσεως ἰλασμοῦ, καὶ τὸ διελθεῖν τὴν νύκτα εἰρηρικῶς ἀφαντάστως, ἀμολύντως τε καὶ ἀνενοχλήτως. Καὶ διαναστῆναι καλῶς ἐν τῷ καιρῷ τῆς τοῦ μεσονυκτίου καὶ τοῦ ὄρθρου προσευχῆς ἐν κατανύξει καὶ προθυμίᾳ»¹⁹. Εἶναι, λοιπόν, τὸ Απόδειπνο εὐχαριστία στον Θεό για τὴ νύκτα που πλησιάζει καὶ θα προσφέρει ἀνάπαυση στον κουρασμένο ἄνθρωπο, ἀλλὰ καὶ μία ὑπόμνηση του θανάτου, ἀφοῦ ὁ νυκτερινὸς ὕπνος εἶναι ἕνας τύπος του θανάτου, του μεγάλου ὕπνου, ἀπὸ τον ὁποῖο θα «ξυπνήσουμε» με τὴν κοινὴ Ἀνάσταση κατὰ τὴ Δευτέρα Παρουσία. Επιπλέον, εἶναι μία προσευχὴ ὥστε νὰ περάσουν οἱ πιστοὶ τὴν νύκτα ἡρεμὰ καὶ ἀνεπηρεάστα ἀπὸ τὶς ἐπιθέσεις τῶν σκοτεινῶν δυνάμεων. Εἶναι γνωστὸ στην παράδοσή μας, ὅτι ἡ νύκτα εἶναι πρόσφορη για τὴν ἐκδήλωση τέτοιων ἐπιθέσεων, ἀπὸ τὶς ὁποῖες σώζει ὁ Κύριος. Στο δεύτερο κείμενό του παρουσιάζει τὸ λειτουργικὸ περιεχόμενο του Αποδείπνου (ψαλμοὶ καὶ εὐχές). Το θεωρεῖ κατάλληλο για τὴν αἴτηση ἀφέσεως καὶ τὴν ομαλὴ ἐξέλιξη του νυκτερινοῦ ὕπνου, ὥστε νὰ φτάσουν οἱ πιστοὶ στην ὥρα τῆς ἀφύπνισης για τὶς ἐπόμενες ακολουθίες, τὸ Μεσονυκτικὸ καὶ τὸν Ὅρθρο.

Ο Άγιος Μάρκος ὁ Ευγενικός ἀναφέρει για τὸ Απόδειπνο: «Λοιπὸς ἐστὶ καὶ τελευταῖος ὁ ἀποδειπνος ὕμνος, ὃν ἐπὶ τὸν ὕπνον ἤδη τρεπόμενοι, καὶ τὴν ἀνάπαισιν τοῦ σαρκίου, τῷ Θεῷ λειτουργοῦμεν»²⁰. Τελευταία ἀκολουθία τῆς ἡμέρας, κατὰ τὸν Άγιο Μάρκο, τὸ Απόδειπνο, με τὴν ἀποδεκτὴ ἀπὸ τὸν ἴδιο ἐλληνορωμαϊκὴ ἀντίληψη του ἡμερονυκτίου. Εἶναι μία προσευχὴ, ἐνῶ ετοιμαζόμαστε για τὸν ἀπαραίτητο ὕπνο καὶ τὴν ἀναμενόμενη ἀνάπαυση του σώματος.

Οἱ πατερικὲς αὐτὲς ἀναφορὲς ἀποτυπώνουν καὶ τὴν πίστη τῆς Ἐκκλησίας για τὴν ἀκολουθία αὐτή. Συγκλίνουν δε στις ἐξῆς θέσεις: Στο τέλος τῆς ἡμέρας, μετὰ τὸ δείπνο καὶ προ τῆς κατάκλισης, ὁ πιστὸς

¹⁸ Συμεών Θεσσαλονίκης, «Κεφ. Τ, Διατ□ π□ τ□ς □σπέρας τ□ν ε□ς το□ς □γίους □μνων □ρχόμεθα, κα□ τ□ς □ερ□ς □ορτ□ς», *Διάλογος*, PG 155, 553 B C.

¹⁹ Συμεών Θεσσαλονίκης, «Κεφ. ΤΜΓ, Περ□ τ□ς □κολουθίας τ□ν □ποδείπνων», *Διάλογος*, PG 155, 620 CD.

²⁰ Μάρκου Ευγενικού, «Περὶ το□ □ποδε□πνου», «□ξήγησις τ□ς □κκλησιαστικ□ς □κολουθίας», PG 160, 1185D – 1188A.

αισθάνεται την ανάγκη να ευχαριστήσει τον Θεό για όλες τις δωρεές του την ημέρα που πέρασε, για τις ευκαιρίες που είχε και τις όποιες επιτυχίες του. Η ευγνωμοσύνη αυτή εκφράζεται προσευχητικά, με τη χρήση κατάλληλων ψαλμών. Επιπλέον, η ώρα αυτή είναι η κατάλληλη στιγμή για τον πιστό να κάνει έναν απολογισμό. Κυρίως, για να αναλογιστεί τα όποια λάθη και τις παραλείψεις του και να ζητήσει συγχώρηση και εξιλέωση. Εκτός από αυτή την ανθρώπινη ανάγκη έκφρασης ευχαριστίας και αίτησης άφεσης, υπάρχει και η ανθρώπινη ανησυχία για την «πρωτων πυλών» νύκτα. Το σκότος προκαλεί γενικά ανασφάλεια στον άνθρωπο. Παλαιότερα, επικρατούσε η άποψη ότι ήταν η ώρα που οι σκοτεινές δυνάμεις επιτίθενται στους ανθρώπους. Έτσι, υπήρχε η ανάγκη προσευχής στον Κύριο, τον συντριψάντα τις δυνάμεις του σκότους. Ο πιστός εκείνες τις ώρες, ένιωθε την ανάγκη να εντείνει την προσευχή του, ζητώντας, όπως θα δούμε στην ευχή «Καὶ δὸς ἡμῖν», γρήγορο νου, σώφρονα λογισμό, καρδιά νήφουσα και τελικά ύπνο ελαφρό, απαλλαγμένο από κάθε σατανική φαντασία, ώστε να καταφέρει να ξεκουραστεί και να εγερθεί για τον επόμενο «καιρό» προσευχής, λίγο μετά τα μεσάνυχτα, την ακολουθία του Μεσονυκτικού.

Γ' Η τυπική διάταξη της Ακολουθίας

Όπως είδαμε, περί τον 14^ο αιώνα υπήρξε η ανάγκη δημιουργίας μίας επιτομής της ακολουθίας του Αποδείπνου, κατάλληλη για χρήση στις ενορίες, αφού η μοναστηριακή ήταν εκτενής για τους λαϊκούς. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να τελούνται δύο ακολουθίες, το Μέγα Απόδειπνο, κατά τη Μεγάλη Τεσσαρακοστή και το Μικρό Απόδειπνο, κατά τη διάρκεια του υπόλοιπου λειτουργικού έτους. Ο Άγιος Μάρκος ο Ευγενικός αναφέρει για τις δύο ακολουθίες «καὶ οὗτος δὲ μακρότερος τὲ καὶ ἐλάττων ὡς πρὸς τὰς ἡμέρας ἐστίν. Ἐν μὲν γὰρ ταῖς νηστίμοις τοῦτον ἐκτείνομεν, ἐν δὲ ταῖς ἄλλαις συστέλλομεν»²¹. Δηλαδή, το μεγαλύτερο σε έκταση (το Μεγάλο) ψάλλεται λιγότερες ημέρες, τις νηστίσιμες (Τεσσαρακοστή), ενώ τον υπόλοιπο χρόνο «συστέλλεται», καθώς αντικαθίσταται με το Μικρό. Διαφοροποίηση μεταξύ των δύο Αποδείπνων αποδέχεται και ο Άγιος Συμεών Θεσσαλονίκης²². Το Μέγα Απόδειπνο ψάλλεται πάντοτε στον κυρίως ναό, και στις μονές και στις ενορίες²³.

Το διάγραμμα της ακολουθίας του Μεγάλου Αποδείπνου έχει ως εξής:

²¹ Μάρκου Ευγενικού, «Περὶ τοῦ ἁποδείπνου», ὁ.π., PG 160, 1188A.

²² Συμεών Θεσσαλονίκης, «Κεφ. ΤΜΓ, Περὶ τῶν ἁκολουθίας τῶν ἁποδείπνων», ὁ.π., 620 CD.

²³ Γεωργίου Θ. Βεργωτή, *Τελετουργική...*, ὁ.π., σ.127.

- «Εὐλογητὸς ὁ Θεὸς ἡμῶν...», «Βασιλεῦ Οὐράνιε, Παράκλητε...».
- Τρισάγιο

Α' ΜΕΡΟΣ

- Οι ἑξὶ Ψαλμοὶ τοῦ Αποδείπνου: 4^{ος} «Ἐν τῷ ἐπικαλεῖσθαί με εἰσήκουσάς μου...», 6^{ος} «Κύριε, μὴ τῷ θυμῷ σου ἐλέγξης με...», 12^{ος} «Ἔως πότε, Κύριε, ἐπιλήση μου εἰς τέλος;...», 24^{ος} «Πρὸς σέ, Κύριε, ἦρα τὴν ψυχὴν μου...», 30^{ος} «Ἐπὶ σοί, Κύριε, ἤλπισα...» καὶ 90^{ος} «Ὁ κατοικῶν ἐν βοήθειά τοῦ Ὑψίστου...».
- «Μεθ' ἡμῶν ὁ Θεός...»
- Τρία τροπάρια «Τὴν ἡμέραν διελθῶν...», «Τὴν ἡμέραν παρελθῶν...» καὶ «Τὴν ἡμέραν διαβάς...».
- «Ἡ ἀσώματος φύσις...»
- Το Σύμβολο τῆς Πίστεως
- «Παναγία Δέσποινα Θεοτόκε...»
- Τροπάρια (τρία)
- Ευχή τοῦ Μεγάλου Βασιλείου «Κύριε, Κύριε, ὁ ῥυσάμενος ἡμᾶς...»

Β' ΜΕΡΟΣ

- «Δεῦτε προσκυνήσωμεν...» (τρὶς)
- 50^{ος} Ψαλμὸς «Ἐλέησόν με ὁ Θεός...»
- 101^{ος} Ψαλμὸς «Κύριε, εἰσάκουσον τῆς προσευχῆς μου...»
- Προσευχὴ Μανασσῆ «Κύριε παντοκράτορ, ὁ Θεὸς τῶν Πατέρων ἡμῶν...»
- Τρία τροπάρια
- Ευχή «Δέσποτα Θεέ, Πάτερ παντοκράτορ»

Γ' ΜΕΡΟΣ

- «Δεῦτε προσκυνήσωμεν...» (τρὶς)
- 69^{ος} Ψαλμὸς «Θεός, εἰς τὴν βοήθειάν μου πρόσχες...»
- 142^{ος} Ψαλμὸς «Κύριε εἰσάκουσον τῆς προσευχῆς μου...»
- Δοξολογία «Δόξα ἐν ὑψίστοις Θεῷ...»
- «Κύριε τῶν Δυνάμεων...»
- Ευχή «Ὁ ἐν παντὶ καιρῷ...»
- Ευχή «Ἄσπιλε, ἀμόλυντε, ἄφθορε...»
- Ευχή «Καὶ δὸς ἡμῖν, Δέσποτα...»
- Ευχή «Ὑπερένδοξε, ἀειπάρθενε...»
- Ευχή «Ἡ ἐλπίς μου ὁ Πατήρ...»
- Ευχή «Τὴν πᾶσαν ἐλπίδα μου...»
- Κεφαλοκλισία – Απόλυσις
- «Εὐξώμεθα ὑπὲρ...»
- Τροπάριο «Πάντων προστατεύεις, Ἀγαθή...» ἢ «Σφαγὴν σου τὴν ἄδικον Χριστέ...»
- «Δί' εὐχῶν...».

Το Απόδειπνο απαρτίζεται από ψαλμούς, ευχές και ύμνους εξαιρετικού υμνολογικού και θεολογικού περιεχομένου, που αναδεικνύουν τους λατρευτικούς στόχους της ακολουθίας και τους ιδιαίτερους συμβολισμούς της. Το Μέγα Απόδειπνο επιμερίζεται σε τρία μέρη. Κατά τον Άγιο Συμεών Θεσσαλονίκης «τὰ μὲν οὖν ἀποδείπνα τῆς Ἁγίας Τεσσαρακοστῆς μεγάλα καὶ οὕτω καλούμενα καὶ εἰς τρεῖς διαιροῦνται μοίρας, εἰς τύπον τῆς Ἁγίας Τριάδος, καὶ τὴν ὑπὲρ ἡμῶν ἐξιλέωσιν...»²⁴. Τριμερῆς ὁ καταμερισμὸς των ιερῶν κειμένων της ακολουθίας εἰς τύπον της Ἁγίας Τριάδος, ἀκόμη ἓνας ιερὸς συμβολισμὸς για το Απόδειπνο.

Αξίζει να υπογραμμιστεί η ιδιαίτερα πλούσια χρήση του Ψαλτηρίου. Συνολικά λέγονται δέκα Ψαλμοί (ἕξι στο πρώτο μέρος και ἀπὸ δύο στα υπόλοιπα μέρη), ἐνῶ φαίνεται πως ὁ επιθυμητὸς ἀριθμὸς τους ἦταν δώδεκα: στη θέση, ὁμῶς, του τρίτου Ψαλμοῦ του δευτέρου μέρους ἔχει τεθεῖ ἡ προσευχή του Μανασσή, ἐνῶ στην ἀντίστοιχη θέση του τρίτου μέρους ἀντὶ Ψαλμοῦ ἔχει τεθεῖ ἡ Δοξολογία²⁵.

Το Απόδειπνο, ἀμέσως τὴν ἐναρξή του (με τὸ *Εὐλογητὸς...*, τὴν προσευχή πρὸς τὸ Ἅγιο Πνεῦμα «*Βασιλεῦ Οὐράνιε ...*» και τὸ Τρισάγιο), περνά στο πρώτο ἀπὸ τα τρία μέρη του, ὅπου υπάρχουν 6 Ψαλμοί (4^{ος}, 6^{ος}, 12^{ος}, 24^{ος}, 30^{ος} και 90^{ος}), ἀπὸ τους συνολικά 10 της ὅλης ακολουθίας. Πρόκειται για ἓνα «ιδιότυπο Εξάψαλμο», ἀποτελούμενο ἀπὸ ἐκλεκτοὺς Ψαλμοὺς, με νυκτερινὸ περιεχόμενο, κατάλληλους για τὴν προσευχή της Ἐκκλησίας αὐτὴ τὴν ὥρα της ἡμέρας. Ὁ Ἅγιος Μάρκος ὁ Εὐγενικός, μάλιστα, ἀναφέρει συγκεκριμένο στίχο ἀπὸ κάθε Ψαλμὸ, που ἀναδεικνύει τὴν σημασία του ὡς νυκτερινῆς προσευχῆς²⁶. Ἔτσι ἀπὸ τὸν 4^ο Ψαλμὸ ἀναφέρει τὸν στίχο 9 «*ἐν εἰρήνῃ ἐπὶ τὸ αὐτὸ κοιμηθήσομαι καὶ ὑπνώσω, ὅτι σὺ, Κύριε, κατὰ μόνας ἐπ' ἐλπίδι κατώκισάς με*», ἀπὸ τὸν 6^ο Ψαλμὸ τὸν στίχο 7 «*λούσω καθ' ἐκάστην νύκτα τὴν κλίνην μου, ἐν δάκρυσί μου τὴν στρωμνὴν μου βρέξω*», ἀπὸ τὸν 12^ο τὸν στίχο 4 «*φώτισον τοὺς ὀφθαλμοὺς μου, μήποτε ὑπνώσω εἰς θάνατον*», ἀπὸ τὸν 24^ο τὸν στίχο 5 «*δίδαξόν με, ὅτι σὺ εἶ ὁ Θεὸς ὁ σωτὴρ μου, καὶ σὲ ὑπέμεινα ὅλην τὴν ἡμέραν*», ἀπὸ τὸν 30^ο τὸν στίχο 6 «*εἰς χεῖράς σου παραθήσομαι τὸ πνεῦμά μου*» και ἀπὸ τὸν 90^ο τὸν γνωστὸ στίχο 5 και τὸ πρώτο μισὸ του στίχου 6 «*οὐ φοβηθήσῃ ἀπὸ φόβου νυκτερινοῦ, ἀπὸ βέλους πετομένου ἡμέρας, ἀπὸ πράγματος ἐν σκότει διαπορευομένου*», που ἀποτελεῖ και τὴν πρώτη

²⁴ Συμεών Θεσσαλονίκης, «Κεφ. ΤΜΓ, Περὶ τῆς ακολουθίας τῶν ποδείπνων», ὁ.π., 620 C.

²⁵ Ἡ σημασία του ἀριθμοῦ τρία (3), και των πολλαπλασίων του, για τα ἐπιμέρους τμήματα του Μεγάλου Ἀποδείπνου και για τὸν ὀρισμὸ των Ψαλμῶν στο Μικρὸ ἔχει ἀναδειχθεῖ -ὅπως ἤδη εἶπαμε για τὸ Μεγάλον Ἀπόδειπνον- ἀπὸ τὸν Ἅγιο Συμεών Θεσσαλονίκης, βλ. ὑποσημ. 22.

²⁶ Μάρκου Εὐγενικού, «Περὶ τοῦ ποδεῖπνου», ὁ.π., PG 160, 1188AB.

βιβλική βάση της προσευχής προ της κατακλίσεως, που οδήγησε στην δημιουργία του Αποδείπνου. Η επιλογή των στίχων μόνο τυχαία δεν είναι. Ξεχειλίζουν από την πίστη προς τον Θεό, ελπίδα για τη βοήθειά Του, ειλικρινή αισθήματα μετανοίας, εμπιστοσύνη στην δύναμή Του να συντριβεί τις δυνάμεις του σκότους, ακόμη και μνήμη θανάτου, αφού ο βραδινός ύπνος γίνεται τύπος του θανάτου. Οι Ψαλμοί αυτοί προσιδιάζουν στους στόχους του Αποδείπνου προβάλλοντας εμπιστοσύνη, συντριβή, ελπίδα και τελικά πίστη²⁷.

Ακολουθεί ένας αρχαίος ύμνος, το «Μεθ' ἡμῶν ὁ Θεός...», που ψάλλεται σε β' ήχο. Αποτελεί δημιουργία της πρώτης περιόδου της Υμνολογίας (Α'-Γ' αιώνες). Πρόκειται για επιλογή στίχων από το 8^ο και 9^ο κεφάλαιο του Ησαΐα, που ψάλλεται αντιφωνικά κατά στίχο και χρησιμοποιεί ως εφύμνιο το ακροστίχιο του πρώτου στίχου «Ὅτι μεθ' ἡμῶν ὁ Θεός»²⁸. Κατά τον Άγιο Μάρκο τον Ευγενικό «μετὰ τοῦτο μέρη τινὰ Ἡσαΐου προφητείας ἀπολαβόντες ἄδομεν, κατὰ τῆς τῶν δαιμόνων ἐνεργείας ἡμῖν συμβαλλόμενα, τῶν ἐν νυκτὶ μάλιστα τὴν πονηρὰν δύναμιν ἐπιδεικνυμένων»²⁹.

Στη συνέχεια, ψάλλονται τρία τροπάρια για να ακολουθήσει ακόμα ένας αρχαίος ύμνος, «Ἡ ἀσώματος φύσις...». Αποτελεί δημιουργία του Δ' αιώνα (δεύτερη περίοδος της Υμνολογίας). Είναι γραμμένος σε αυτοτελείς ενδεκασύλλαβους στίχους σε ημιστίχια ισοσύλλαβα (18 ημιστίχια)³⁰. Ψάλλεται σε ήχο πλάγιο β'.

Το πρώτο μέρος ολοκληρώνεται με το απαραίτητο Σύμβολο της Πίστεως, ως ομολογίας της πίστης μας, τον ενδιαφέροντα ύμνο «Παναγία Δέσποινα Θεοτόκε...», τρία τροπάρια και την εξαιρετική ευχή του Μεγάλου Βασιλείου «Κύριε, Κύριε, ὁ ῥυσάμενος ἡμᾶς...», που συγκεφαλαιώνει τα αιτήματα της προ του ύπνου προσευχής των πιστών³¹. Αυτό το πρώτο μέρος, μπορούμε να υποστηρίξουμε, ότι αποτελεί μία πλήρη ακολουθία προ του ύπνου, που θα μπορούσε να υπάρξει και αυτοτελώς.

Το Μέγα Απόδειπνο, όμως, συνεχίζεται με το δεύτερο μέρος, ξεκινώντας με το «Δεῦτε προσκυνήσωμεν...» και τον 50^ο Ψαλμό «Ἐλέησόν με ὁ Θεός...», τον απαραίτητο Ψαλμό μετανοίας για πολλές ακολουθίες της Εκκλησίας: «αὐθις ἀρξάμενοι τὸν τε πεντηκοστὸν ἄδομεν, ὡς μηδέποτε τοῦτον παραλελειφθαι, μετανοίας ὄντα διδακτικόν, ἣν ὀφείλομεν

²⁷ Κωνσταντίνου Ν. Καλλινίκου, *Υπόμνημα εἰς τὸν Ἱερὸν Ψαλτήρα*, Τύποις Πατριαρχικοῦ Τυπογραφείου, Αλεξάνδρεια 1929, τ.1, σσ. 22-28, 35-40, 74-76, 143-149, 172-180, τ.2, 125-131.

²⁸ Π.Ν.Τρεμπέλα, *Ἐκλογή ἐλληνικῆς ὀρθοδόξου Ὑμνολογίας*, Αθήναι 1978, σσ.123-125.

²⁹ Μάρκου Ευγενικού, «Περὶ τοῦ ἁποδείπνου», ὁ.π., PG 160, 1188B.

³⁰ Ὁ.π., σσ.173-174.

³¹ Ιωάννου Φουντούλη, *Λογικὴ Λατρεία*, ὁ.π., σσ.202.

ἐπιδείκνυσθαι τῷ Θεῷ διὰ βίον παντός» κατά τον Άγιο Μάρκο τον Ευγενικό³². Ακολουθεί ο 101^{ος} Ψαλμός «Κύριε, εἰσάκουσον τῆς προσευχῆς μου...», που είναι Ψαλμός που προσιδιάζει σε ανθρώπους βαθύτατα προβληματισμένους και σε δυσχερέστατη θέση ευρισκομένους, που, όμως, δεν απελπίζονται, αλλά με πίστη προσεύχονται στον Θεό, ελπίζοντας στη δικαίωση και ανακούφισή τους³³. Ακολουθεί η προσευχή του Μανασσή «Κύριε παντοκράτορ, ὁ Θεὸς τῶν Πατέρων ἡμῶν...», «ἀντί δὲ τοῦ τρίτου ψαλμοῦ τὴν Μανασσῆ βασιλέως προσευχὴν λεγομένην, μετανοίας τε καὶ κατανύξεως ἀφορμὴν οὔσαν» κατά τον Άγιο Μάρκο τον Ευγενικό³⁴. Το δεύτερο μέρος καταλήγει με τρία τροπάρια και την ευχή «Δέσποτα Θεέ, Πάτερ παντοκράτορ».

Στο τρίτο μέρος έχουμε πάλι το «Δεῦτε προσκυνήσωμεν...», Ψαλμούς, τον 69^ο Ψαλμό «Ὁ Θεός, εἰς τὴν βοήθειάν μου πρόσχες...», με τον οποίο εντείνεται η προσευχή προς τον Θεό, που περιλαμβάνει το αίτημα της άμεσης βοήθειας προς τον αγωνιούντα άνθρωπο³⁵, τον 142^ο Ψαλμό «Κύριε εἰσάκουσον τῆς προσευχῆς μου...», στον οποίο επικρατεῖ τόνος συντριβῆς και τόνος παρακλήσεως θερμῆς³⁶ και τη Δοξολογία, αντί για τρίτο Ψαλμό. Στο σημείο αυτό, κατά την Α' Εβδομάδα των Νηστειῶν από την Καθαρά Δευτέρα ως και την Πέμπτη, ψάλλεται ο Μεγάλος Κανόνας, ποίημα του Αγίου Ανδρέα Κρήτης, σε τέσσερις στάσεις, μία για κάθε ημέρα³⁷.

Ακολουθεί ακόμα ένας αρχαῖος ύμνος, γνωστός και αγαπητός στους πιστούς κατά την περίοδο της Μεγάλης Τεσσαρακοστής, το «Κύριε τῶν Δυνάμεων...», που ψάλλεται σε ἦχο πλάγιο β'. Η φράση αυτή προέρχεται από τον στίχο 8 του 45^{ου} Ψαλμού «Κύριος τῶν δυνάμεων μεθ' ἡμῶν». Ψάλλεται αντιφωνικά και σε κάθε επανάληψή του προτάσσεται στίχος από τον 150^ο Ψαλμό «Αἰνεῖτε τὸν Θεὸν ἐν τοῖς ἁγίοις αὐτοῦ» (στίχ.

³² Μάρκου Ευγενικού, «Περὶ τοῦ ποδεῖπνου», ὁ.π., PG 160, 1188D.

³³ Κωνσταντίνου Ν. Καλλινίκου, *Υπόμνημα εἰς τὸν Ἱερὸν Ψαλτήρα*, τ.2, ὁ.π., σσ.169-175. Ο Άγιος Μάρκος ο Ευγενικός ἐπισημαίνει ἰδιαίτερα τὴν καταλληλότητα τῶν στίχων 7-8 «γενθην σε νυκτικραζ ν οκοπδ. γρπνησα, κα γενμην ς στρουθον μονζον π δματος», βλ. Μάρκου Ευγενικού, «Περὶ τοῦ ποδεῖπνου», ὁ.π., PG 160, 1188C.

³⁴ Μάρκου Ευγενικού, «Περὶ τοῦ ποδεῖπνου», ὁ.π., PG 160, 1188CD.

³⁵ Κωνσταντίνου Ν. Καλλινίκου, *Υπόμνημα εἰς τὸν Ἱερὸν Ψαλτήρα*, τ.1, ὁ.π., σσ. 407-408.

³⁶ Ο.π., σσ.373-377.

³⁷ *Ωρολόγιο*, Αποστολική Διακονία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Αθήνα 1993¹¹, σ. 176. Για τοὺς Κανόνες τῶν Αποδείπνων βλ. Οικονόμου Γεωργίου Ρήγα, *Τυπικόν*, Πατριαρχικὸ Ἰδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν, Θεσσαλονίκη 1994, σσ.65-68 και Κωνσταντίνου Παπαγιάννη, *Σύστημα Τυπικῶν τῶν Ἱερῶν Ακολουθιῶν ...*, ὁ.π., σσ.57-58.

1-6)³⁸ και ακολουθεί το εφύμνιο «Κύριε τῶν Δυνάμεων, μεθ' ἡμῶν γενοῦ· ἄλλον γὰρ ἐκτός σου βοηθόν, ἐν θλίψεσιν οὐκ ἔχομεν, Κύριε τῶν Δυνάμεων, ἐλέησον ἡμᾶς».

Το τρίτο μέρος ολοκληρώνεται με τις πολύ γνωστές Ευχές «Ὁ ἐν παντὶ καιρῶ...», «Ἄσπιλε, ἀμόλυντε, ἄφθορε...», «Καὶ δὸς ἡμῖν, Δέσποτα...», «Υπερένδοξε, ἀειπάρθενε...», «Ἡ ἐλπίς μου ὁ Πατήρ...» και «Τὴν πᾶσαν ἐλπίδα μου...»³⁹, Κεφαλοκλισία – Απόλυση, το «Εὐξώμεθα ὑπὲρ...», το Τροπᾶριο «Πάντων προστατεύεις, Ἀγαθή...» ἢ «Σφαγὴν σου τὴν ἄδικον Χριστέ...» και κατακλείεται με το «Δι' εὐχῶν...»⁴⁰. Αξίζει να αναφερθούμε στο «Εὐξώμεθα». Επειδὴ αρχικά ἦταν ακολουθία, που ψαλλόταν ἀπὸ τους μοναχούς κατ' ἰδίαν, «ἐν τοῖς κελλίοις», και ὄχι στο ναό, παρουσία ιερέως, γι' αὐτό δεν περιλαμβάνει τη μεγάλη συναπτή. Στο «Εὐξώμεθα» παρατίθενται τα αιτήματα προσευχῆς και ο λαός απαντά με το «Κύριε ἐλέησον»⁴¹.

Σε καθημερινή χρήση ὁμως βρῖσκεται το Μικρὸ Απόδειπνο. Το διάγραμμα του εἶναι το εξής:

- «Εὐλογητὸς ὁ Θεὸς ἡμῶν...», «Βασιλεῦ Οὐράνιε, Παράκλητε...».
- Τρισάγιο
- Δεῦτε προσκυνήσωμεν...» (τρῖς)
- 50^{ος} Ψαλμὸς «Ἐλέησόν με ὁ Θεὸς...»
- 69^{ος} Ψαλμὸς «Θεός, εἰς τὴν βοήθειάν μου πρόσχε...»
- 142^{ος} Ψαλμὸς «Κύριε εἰσάκουσον τῆς προσευχῆς μου...»
- Δοξολογία «Δόξα ἐν ὑψίστοις Θεῶ...»
- Σύμβολο της Πίστεως
- Ἄξιον εστί...
- Τρισάγιο - «Κύριε ἐλέησον» 40 φορές
- Τροπᾶρια
- Ευχή «Ὁ ἐν παντὶ καιρῶ...»
- Ευχή «Ἄσπιλε, ἀμόλυντε, ἄφθορε...»
- Ευχή «Καὶ δὸς ἡμῖν, Δέσποτα...»
- Ευχή «Υπερένδοξε, ἀειπάρθενε...»
- Ευχή «Ἡ ἐλπίς μου ὁ Πατήρ...»
- Ευχή «Τὴν πᾶσαν ἐλπίδα μου...»
- Απόλυσις

³⁸ Ο 150^{ος} Ψαλμὸς ἀποτελεῖ το «αμὴν» του Ἱεροῦ Ψαλτηρίου, καθὼς εἶναι ο τελευταῖος στη σειρά Ψαλμὸς του, βλ. Κωνσταντίνου Ν. Καλλινίκου, *Υπόμνημα εἰς τον Ἱερόν Ψαλτήρα*, τ.2, ὁ.π., σσ. 402-405.

³⁹ *Ὠρολόγιο*, ὁ.π., σσ. 177-180.

⁴⁰ Ὁ.π., σσ.180-182.

⁴¹ Ἰωάννου Φουντούλη, *Απαντήσεις εἰς Λειτουργικὰς ἀπορίας*, τ.Ε', ΑΔΕΕ, σσ.7-8 και του ἰδίου, *Λειτουργικὴ Α'*, ὁ.π., σ.156.

- «Εὐξώμεθα ὑπὲρ...»
- Τροπάριο «Πάντων προστατεύεις, Ἀγαθή...» ἢ «Σφαγὴν σου τὴν ἄδικον Χριστέ...»
- «Δί' εὐχῶν...».

Ο Ἅγιος Συμεὼν Θεσσαλονίκης αναφέρει σχετικά με το Μικρὸ Απόδειπνο: «τὸ δὲ μικρὸν λεγόμενον διὰ τὸ συνοπτικώτερον εἶναι, καὶ μίαν εἶναι ἀκολουθίαν, καὶ μὴ εἰς τρεῖς διαιρεῖσθαι, καθ' ἡμέραν ἐστὶ λεγόμενον, καὶ οἱ ψαλμοὶ τούτου τὰ αὐτὰ δυνάμενοι, καὶ οἱ καιριώτατοι τοῦ μεγάλου»⁴². Μετά την παραδεδομένη έναρξη της ακολουθίας, ακολουθοῦν τρεῖς Ψαλμοί. Ο 50^{ος}, ο 69^{ος} καὶ ο 142^{ος}. Πρόκειται για εκλεκτούς Ψαλμούς, κατάλληλους για καθημερινή χρήση λόγω του περιεχομένου τους. Για τον 50^ο Ψαλμό, ο Ἅγιος Μάρκος αναφέρει, «ὄνπερ δὴ κὰν τοῖς μικροῖς ἀποδείπνοις ἐν ἀρχῇ τίθεμεν, ὡς μηδέποτε τοῦτον παραλελειφθαι»⁴³.

Θα λέγαμε ὅτι το Μικρὸ Απόδειπνο, ὡς επιτομὴ του Μεγάλου, ἀποτελεῖται ἀπὸ την έναρξη της ακολουθίας, τον 50^ο Ψαλμό καὶ ὅλο το τρίτος μέρος του Μεγάλου Αποδείπνου, ἐξαιρουμένων της ψαλμώδησης του «Κύριε τῶν Δυνάμεων...» καὶ της κεφαλοκλισίας καὶ προστιθεμένων του Συμβόλου της Πίστεως «διὰ τὴν ὁμολογία τῆς εὐσεβείας»⁴⁴, του Ἄξιον Εστί «διὰ τὴν του Λόγου σάρκωσιν καὶ τὴν τῆς Θεομητορος μεσιτείαν»⁴⁵, του Τρισαγίου, του «Κύριε ἐλέησον» 40 φορές⁴⁶ καὶ των Τροπαρίων, μεταξύ της Δοξολογίας καὶ της Ευχῆς «Ὁ ἐν παντὶ καιρῶ...». Εἶναι αξιοσημείωτο το γεγονός, ὅτι δεν ἔχουν ληφθεῖ ἀπὸ το Μέγα Απόδειπνο ψαλτά τροπάρια ἢ ὕμνοι, ἀλλὰ μόνο ἀναγνώσματα. Μετά το Σύμβολο της Πίστεως συνήθως ψάλλεται ο ὀριζόμενος, κάθε φορά, κανόνας⁴⁷.

Το Μικρὸ Απόδειπνο στις μονές τελεῖται στον νάρθηκα ἐνῶ στις ἐνορίες τελεῖται κανονικά στον κυρίως ναό⁴⁸.

Με τη βραδινὴ προσευχή, ο πιστὸς ευχαρίστησε τον Θεὸ για την παρελθούσα ἡμέρα καὶ ἐξέφρασε τη μετάνοιά για λάθη καὶ σφάλματα. Επιπλέον, προσευχήθηκε για την επερχόμενη νύκτα καὶ ἐναπέθεσε την ἐλπίδα του στον Θεὸ. Κοινὸ αἴτημα της προσευχῆς ο Κύριος να τον διαφυλάξει ἀπὸ τους κινδύνους της ιδιαίτερης αὐτῆς περιόδου του

⁴² Συμεὼν Θεσσαλονίκης, «Κεφ. ΤΜΓ, Περὶ τῶν ἀκολουθίας τῶν ἀποδείπνων», ὁ.π., 620D.

⁴³ Μάρκου Ευγενικού, «Περὶ τοῦ ἀποδείπνου», ὁ.π., PG 160, 1188D.

⁴⁴ Συμεὼν Θεσσαλονίκης, «Κεφ. ΤΜΓ, Περὶ τῶν ἀκολουθίας τῶν ἀποδείπνων», ὁ.π., 620D.

⁴⁵ Ο.π., 620 D.

⁴⁶ «διὸ τῶν φιλέρωσιν τῶν ῥῶν μῶν τῶς ζωῶς καὶ τῶν ἡμέρων», ὁ.π., 621A.

⁴⁷ Οικονόμου Γεωργίου Ρήγα, *Τυπικόν*, ὁ.π., σσ.65-68 καὶ Κωνσταντίνου Παπαγιάννη, *Σύστημα Τυπικῶν τῶν Ἱερῶν Ἀκολουθιῶν ...*, ὁ.π., σσ.57-58.

⁴⁸ Γεωργίου Θ. Βεργωτῆ, *Τελετουργικὴ ...*, ὁ.π., σ.127.

εικοσιτετραώρου. Έτσι, παραδίδει ήσυχα τον εαυτό του στον ύπνο για την απαραίτητη σωματική και ψυχική ανάπαυση, έως τον επόμενο «καιρό» προσευχής, το Μεσονυκτικό, που θα λάβει χώρα λίγες ώρες αργότερα, μεσούσης της νύκτας.

2. ΤΟ ΜΕΣΟΝΥΚΤΙΚΟ

Α'. Οι πηγές της Ακολουθίας - Αγιογραφική και Αγιοπατερική θεμελίωση.

Η Ακολουθία του Μεσονυκτικού είναι ακολουθία δοξολογική, που τελείται κατά τα μεσάνυκτα και βρίθει συμβολισμών. Το Μεσονυκτικό είναι για τους κατοίκους των πόλεων μία άγνωστη ακολουθία. Τη συναντούμε πρώτη στην σειρά στο *Ωρολόγιον τό Μέγα*⁴⁹, αμέσως μετά την «προοιμιακή προσευχή»⁵⁰. Ελάχιστοι όμως έχουν συμμετάσχει στην τέλεσή της, πιθανότατα σε κάποια μονή.

Το όνομα της Ακολουθίας δηλώνει και τον χρόνο τέλεσής της: στη μέση της νύκτας, τα μεσάνυκτα. Το βυζαντινό σύστημα μέτρησης των ωρών ξεκινά με τη δύση του ηλίου (12^η ώρα). Τον μεν χειμώνα η ακολουθία τελείται κανονικά λίγο μετά τα μεσάνυκτα, όταν, κατά το ρωμαϊκό ημερολόγιο, αλλάζει η ημέρα, το δε θέρος τελείται λίγο αργότερα. Αυτή είναι και η βασική αιτία της δυσκολίας τέλεσής της στις ενορίες, δηλαδή η μάλλον ακατάλληλη, για τις σημερινές συνθήκες ζωής, ώρα. Η χρονική αυτή στιγμή είναι γεμάτη, όμως, συμβολισμούς και έχει πολλές αναφορές σε γεγονότα που μας περιγράφονται στην Αγία Γραφή και επισημαίνονται γλαφυρά από τους Πατέρες.

Ξεκινώντας από την Παλαιά Διαθήκη, από το βιβλίο της Εξόδου, ενθυμούμαστε ότι ο Θεός μεσάνυκτα πάταξε τα πρωτότοκα παιδιά των Αιγυπτίων, «ἐγενήθη δὲ μεσούσης τῆς νυκτός καὶ Κύριος ἐπάταξε πᾶν πρωτότοκον ἐν γῆ Αἰγύπτω, ἀπὸ πρωτοτόκου Φαραῶ τοῦ καθημένου ἐπὶ τοῦ θρόνου ἕως πρωτοτόκου τῆς αἰχμαλωτίδος τῆς ἐν τῷ λάκκῳ καὶ ἕως πρωτοτόκου παντός κτήνους»⁵¹. Το φοβερό αυτό γεγονός σήμανε και την απελευθέρωση των Εβραίων από την Αίγυπτο και έκτοτε εορταζόταν από τους Ιουδαίους. Επιπλέον, την εποχή του Χριστού οι Εβραίοι περίμεναν μεσάνυκτα να έρθει ο ελευθερωτής Μεσσίας, που θα νικούσε ολοκληρωτικά τους εχθρούς τους. Έτσι, τα μεσάνυκτα αποκτούν μία ιδιαίτερη εσχατολογική σημασία και καθίστανται ώρα προσευχής.

⁴⁹ *Ωρολόγιο*, ό.π., σσ.3-46.

⁵⁰ *Ο.π.*, σσ.1-2.

⁵¹ Εξ. ΙΒ', 29.

Ακολουθώντας, ο Δαβίδ στον 62^ο στίχο του 118^{ου} Ψαλμού δηλώνει «μεσονύκτιον ἐξηγειρόμην τοῦ ἐξομολογεῖσθαί σοι ἐπὶ τὰ κρίματα τῆς δικαιοσύνης σου»⁵². Ο Προφητάναξ νιώθει την καρδιά του να πλημμυρίζει από ευγνωμοσύνη για τη μεγάλη δωρεά του Θεού και τις ευεργεσίες Του. Έτσι, θεωρεί δίκαιο να διακόψει τον ύπνο του, σε μία χρονική στιγμή που είναι βαθύς και ξεκουράζει τον άνθρωπο, για να υμνήσει τον Θεό και να αναμέλψει ευχαριστίες⁵³. Ο στίχος αυτός θα χρησιμοποιηθεί από όλους σχεδόν τους Πατέρες της Εκκλησίας, για να δικαιολογήσουν και να εκφράσουν την ανθρώπινη ανάγκη για προσευχή και ύμνους στον Θεό κατά το Μεσονύκτιο. Αποτελεί μία από τις βάσεις της αγιογραφικής θεμελίωσης της Ακολουθίας του Μεσονυκτικού.

Στην Καινή Διαθήκη μαθαίνουμε ότι ο Κύριος συνιστούσε στους Αποστόλους να είναι σε εγρήγορση, διότι δεν γνώριζαν ποια ώρα θα έλθει «γρηγορεῖτε οὖν· οὐκ οἴδατε γὰρ πότε ὁ κύριος τῆς οἰκίας ἔρχεται, ὅψὲ ἢ μεσονυκτίου ἢ ἀλεκτοροφωνίας ἢ πρωῒ· μὴ ἐλθὼν ἐξαίφνης εὗρη ὑμᾶς καθεύδοντας. ἃ δὲ ὑμῖν λέγω, πᾶσι λέγω· γρηγορεῖτε»⁵⁴. Χαρακτηριστική και η Παραβολή των Δέκα Παρθένων, όπου η ώρα της αιφνιδιαστικής έλευσης του Νυμφίου προσδιορίζεται στο μεσονύκτιο «μέσης δὲ νυκτὸς κραυγὴ γέγονεν· ἰδοὺ ὁ νυμφίος ἔρχεται, ἐξέρχεσθε εἰς ἀπάντησιν αὐτοῦ»⁵⁵. Κατ' επέκταση και οι πιστοί πρέπει να γρηγορούν και να είναι έτοιμοι για τη Δεύτερη Έλευση του Κυρίου, που θα γίνει ξαφνικά, όπως ο ίδιος ο Κύριος το δήλωσε και ευθέως και παραβολικά.

Η σημασία του μεσονυκτίου κορυφώνεται με την Ανάσταση του Χριστού, που έγινε «ὅψὲ δὲ σαββάτων, τῇ ἐπιφωσκούσῃ εἰς μίαν σαββάτων»⁵⁶ ή, όπως αναφέρει ο ηγαπημένος μαθητής, «τῇ δὲ μιᾷ τῶν σαββάτων Μαρία ἡ Μαγδαληνὴ ἔρχεται πρωῒ σκοτίας ἔτι οὔσης εἰς τὸ μνημεῖον, καὶ βλέπει τὸν λίθον ἡρμένον ἐκ τοῦ μνημείου»⁵⁷. Η Εκκλησία πιστεύει ότι η Ανάσταση έλαβε χώρα κατά τα μεσάνυκτα και αυτό δίνει ιδιαίτερο θεολογικό νόημα στην Ακολουθία του Μεσονυκτικού.

Στη συνέχεια, βρίσκουμε την τακτική της μεσονυκτίας προσευχής και στους Αποστόλους. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι Απόστολοι Παῦλος και Σίλας, όταν ήταν φυλακισμένοι στους Φιλίππους, προσεύχονταν θερμά στον Θεό κατά τα μεσάνυκτα, «κατὰ δὲ τὸ μεσονύκτιον Παῦλος καὶ Σίλας προσευχόμενοι ὕμνον τὸν Θεόν»⁵⁸, με τη γνωστή εξέλιξη της υπόθεσής τους⁵⁹. Ακόμη, οι Απόστολοι διακήρυτταν ότι ο Κύριος θα έρθει

⁵² Ψαλμ. 118, 62.

⁵³ Κωνσταντίνου Ν. Καλλινίκου, *Υπόμνημα εις τον Ιερὸν Ψαλτήρα*, τ.2, ὁ.π., σσ.288-289.

⁵⁴ Μαρκ. 13, 35-37.

⁵⁵ Ματθ. 25, 6.

⁵⁶ Ματθ. 28, 1.

⁵⁷ Ιω, 20, 1.

⁵⁸ Πραξ. 16, 25.

⁵⁹ Πραξ. 16, 26-34.

ξαφνικά, «ὡς κλέπτης ἐν νυκτί»⁶⁰, «ὡς κλέπτης καταλάβη»⁶¹, «ἐὰν οὖν μὴ γρηγορήσης, ἤξω ἐπὶ σέ ὡς κλέπτης, καὶ οὐ μὴ γνῶς ποίαν ὥραν ἤξω ἐπὶ σέ»⁶² καὶ «ἰδοὺ ἔρχομαι ὡς κλέπτης· μακάριος ὁ γρηγορῶν καὶ τηρῶν τὰ ἱμάτια αὐτοῦ, ἵνα μὴ γυμνὸς περιπατῇ καὶ βλέπωσι τὴν ἀσχημοσύνην αὐτοῦ»⁶³. Ἦδη ἀπὸ τους πρώτους χρόνους της Εκκλησίας προκύπτει το θέμα της γενικότερης εγρήγορσης του πιστοῦ για την ἔλευση του Κυρίου καὶ τύπος αὐτῆς της εγρήγορσης εἶναι καὶ ἡ ἔγερση ἀπὸ τον ὕπνο τα μεσάνυκτα, ὡς σημεῖο ετοιμότητας καὶ ἀποφασιστικότητας των πιστῶν⁶⁴.

Ακριβῶς σ' αὐτὴ τη θεολογικὴ καὶ συμβολικὴ γραμμὴ κινούνται καὶ οἱ ἀναφορὲς τῆς πατερικῆς γραμματείας για προσευχὴ μεσοῦσης τῆς νύκτας. Ο Μέγας Βασίλειος, στους «Ὅρους κατὰ Πλάτος» ἀναφέρει ὡς ἀφορμὴ για τὴν Ἀκολουθία αὐτῆ, τὴ μεσονύκτια προσευχὴ των Ἀποστόλων Παύλου καὶ Σίλα στη φυλακὴ των Φιλίππων, ἀλλὰ καὶ τὴν προτροπὴ του Προφητάνακτα στον 118^ο Ψαλμὸ: «τὸ δὲ μεσονύκτιον Παῦλος καὶ Σίλας ἡμῖν ἀναγκαῖον εἰς προσευχὴν παραδεδῶκασιν, ὡς ἡ τῶν Πράξεων ἱστορία παρίστησι, λέγουσα· Κατὰ δὲ τὸ μεσονύκτιον Παῦλος καὶ Σίλας ὕμνον τὸν Θεόν· καὶ ὁ Ψαλμῶδὸς λέγων· Μεσονύκτιον ἐξεγειρόμην τοῦ ἐξομολογεῖσθαί σοι ἐπὶ τὰ κρίματα τῆς δικαιοσύνης σου»⁶⁵.

Ο Μέγας Ἀθανάσιος, στὴν ἐρμηνεία του στους Ψαλμοὺς, ἀναφέρει για τὸν στίχο 62 του 118^{οῦ} Ψαλμοῦ ὅτι οἱ πιστοὶ ξυπνοῦν στο μέσο τῆς νύκτας, ὅταν ὁ ὕπνος εἶναι γλυκύτατος, για να ἐξυμνήσουν ἀδιάλειπτα τὸν Θεὸ καὶ τὶς δίκαιες ἀποφάσεις Του, ὅπως ἐπραξαν καὶ οἱ Ἀπόστολοι Παῦλος καὶ Σίλας⁶⁶.

Πιο ἀναλυτικοὶ ἐμφανίζονται οἱ Ἅγιοι Συμεῶν Θεσσαλονίκης καὶ Μάρκος ὁ Ευγενικός.

⁶⁰ Α΄ Θεσ. 5, 2 καὶ Β΄ Πέτρ. 3, 10.

⁶¹ Α΄ Θεσ. 5, 4.

⁶² Ἀποκ. 3, 3.

⁶³ Ἀποκ. 16, 15.

⁶⁴ Για τὸ θέμα των ἀναφορῶν τῆς Καινῆς Διαθήκης στὴν Παραβολὴ των δέκα Παρθένων, στὶς προτροπὲς του Κυρίου προς τους Ἀποστόλους να εἶναι σε ἐγρήγορση καὶ στὴν προσευχὴ του Παύλου καὶ του Σίλα βλ. Gregory W. Woolfenden, *Daily Lityrgical Prayer – Origins and Theology*, Ashgate, UK 2004, σσ.11-12.

⁶⁵ Μεγάλου Βασιλείου, Ἐρώτησις ΑΖ΄, «Εὐ δεὶ προφῶσει τῶν προσευχῶν καὶ τῶν ψαλμῶδων μελετῶν τῶν ὀργων, καὶ ποῖοι καιροὶ τῶν προσευχῶν πιτῶδαιοι, καὶ πρῶτον, εὐ χρῶνται ὀργεσθαι», *Ὅροι κατὰ Πλάτος*, PG 31, 1016 B, πρβλ. Robert Taft, *The Liturgy of the Hours in East and West. The origins of the Divine Office ant its meaning for today*, The Liturgical Press, Collegeville, Minnesota 1993², σ.86 καὶ Gregory W. Woolfenden, *Daily Lityrgical Prayer...*, ὁ.π., σ.76.

⁶⁶ Μεγάλου Ἀθανασίου, «Ἐξηγήσεις εἰς τοὺς Ψαλμοὺς», Ε.Π.Ε., Ἄπαντα Μεγάλου Ἀθανασίου, τ.7, Θεσσαλονίκη 1975, σ.188.

Ο Άγιος Συμεών Θεσσαλονίκης επισημαίνει ότι μεσάνυκτα έρχεται ο Νυμφίος⁶⁷. Ειδικότερα για τον λόγο που υπάρχει η ακολουθία του Μεσονυκτικού αναφέρει «Μεσονυκτίου μὲν, διὰ τὸ ἄγρυπνον τῶν ἀγγέλων καὶ τὴν ἀσίγητον αἴνεσιν, καὶ διὰ τὸ ἡσύχιον καὶ εἰρηνικὸν τοῦ νοῦς περὶ τὴν θείαν δοξολογίαν, καὶ τὴν ἀνάστασιν. Ὅψὲ γὰρ Σαββάτων ἐξηγέρθη ὁ Κύριος. Καὶ διὰ τὴν δευτέραν αὐτοῦ παρουσίαν, ἣν πιστοὶ πάντες ἀπεκδεχόμεθα, ὅτε ὡς ἐξ ὕπνου ἡμᾶς ἐξεγερεῖ τοῦ θανάτου, καὶ αὐτὸς δὲ τῶν ψυχῶν ὁ νυμφίος, ὡς ἔφη, ἐλεύσεται ἐν τῷ μέσῳ τῆς νυκτός, καὶ δεῖ γρηγορεῖν ἡμᾶς»⁶⁸. Τρεις αιτίες βρίσκει ο ιερός συγγραφέας για την καθιέρωση της ακολουθίας, έναν πρακτικό και δύο θεολογικούς. Καταρχήν, η ώρα του μεσονυκτίου είναι κατάλληλη, καθώς ο νους του ανθρώπου είναι ήσυχος και ειρηνικός, καθαρός από τις σκέψεις της ημέρας και έτοιμος για να δοξολογήσει τον Θεό. Επιπλέον, οι μοναχοί, από τους οποίους προέρχεται το Μεσονυκτικό, έχοντας ως ιδεώδες την αγγελική πολιτεία και το αγγελικό έργο της υμνωδίας, μιμούνταν τους ακοίμητους αγγελικούς χορούς και πρόσφεραν ύμνους στον Θεό ακόμη και κατά τα μεσάνυκτα⁶⁹. Εξάλλου, η «ἀσίγητος αἴνεσις» ταιριάζει ιδιαίτερα στον μοναχικό βίο. Πέρα, όμως, από την ανάγκη για ακοίμητη δοξολογία, ο Άγιος Συμεών Θεσσαλονίκης επισημαίνει ότι περί τα μεσάνυκτα ανέστη ο Κύριος. Προχωρά, επισημαίνοντας ότι και η Δευτέρα Του Παρουσία θα γίνει «ἐν τῷ μέσῳ τῆς νυκτός» και ο Κύριος θα μας αναστήσει από τους νεκρούς, όπως ξυπνάμε από τον ύπνο. Έτσι, ο Άγιος Συμεών δίνει εσχατολογική διάσταση στην ώρα τελέστεως της Ακολουθίας.

Ο Άγιος Μάρκος ο Ευγενικός, με τη σειρά του, εντυπωσιάζει με τη λεπτομερή παρουσίαση της τυπικής διάταξης του Μεσονυκτικού και τις αναλύσεις που κάνει. Και στην περίπτωση του Αγίου Μάρκου έχουμε ως κοινό τόπο την Παραβολή των Δέκα Παρθένων, τη σημασία της Αναστάσεως, τα γεγονότα στους Φιλίππους και τον 118^ο Ψαλμό.

Ευθύς εξ' αρχής παρουσιάζει την έγερση από τον ύπνο ως τη μετάβαση μας από την πλάνη του σκότους προς την κατά Χριστόν ελεύθερη και φωτεινή ζωή, από τότε που αρχίσαμε να λατρεύουμε τον Θεό. Τονίζει τη σημασία που έχει η μεταμεσονύκτια ώρα για τους πιστούς, λόγω της γέννησης του Χριστού την νύκτα αλλά και της μέλλουσας νυκτερινής έλευσής Του. Συγκεκριμένα, αναφέρεται στην

⁶⁷ «Εἴτα τί ἔρχεται ὁ Νυμφίος, σημαίνοντες τὸν σκοπὸν τῆς μεσονυκτίου ἀκολουθίας», Συμεών Θεσσαλονίκης, «Διάλογος», PG 155, 560 C. Στο συγκεκριμένο χωρίο ο ιερός συγγραφέας αναφέρεται στους λόγους που πρέπει να λέγεται το Σύμβολο της Πίστεως πρωί και εσπέρας. Αναφέρει, λοιπόν, ότι πρέπει να λέγεται και το μεσονύκτιο «επειδή έρχεται ο Νυμφίος».

⁶⁸ Συμεών Θεσσαλονίκης, «Κεφ.299, δὲ τὸν ἀπίαν ἀπίπτει ἀνέσεις», *Διάλογος*, PG 155, 549 D-552 A.

⁶⁹ Ιωάννου Φουντούλη, *Λογική Λατρεία*, ό.π., σ.214.

Παραβολή των Δέκα Παρθένων και στην αιφνιδιαστική άφιξη του Νυμφίου. Στη συνέχεια, χαρακτηρίζει το Μεσονυκτικό ως την πρώτη ακολουθία της νέας ημέρας (βάσει του ελληνορωμαϊκού ημερολογίου)⁷⁰, που θα συνεχιστεί με τις υπόλοιπες Ακολουθίες του εικοσιτετραώρου, ώσπου να ξαναέρθει η ώρα της νυκτερινής ανάπαυσης. Στη σκέψη του σημαντική θέση κατέχει η Ανάσταση του Κυρίου κατά τα μεσάνυκτα, που είναι η αιτία να φωτίσουμε τη σκοτεινή νύκτα και αυτό πρέπει να γίνεται καθημερινά. Τέλος, ο Άγιος Μάρκος θα αναφερθεί, και αυτός με την σειρά του, στην μεταμεσονύκτιο προσευχή του Παύλου και του Σίλα και στον 118^ο Ψαλμό⁷¹.

Η προσευχή του Παύλου και του Σίλα και ο 118^{ος} Ψαλμός αποδεικνύονται στην πατερική γραμματεία ως η βάση της αγιογραφικής θεμελίωσης της τακτικής της μεσονύχτιας προσευχής. Τα μεσάνυκτα θεωρούνται η ώρα της Ανάστασης του Κυρίου. Επιπλέον, αποτελεί κοινό τόπο η πεποίθηση ότι ο ύπνος και η έγερση απ' αυτόν αποτελούν εικόνα του θανάτου και της αναστάσεως. Η νυκτερινή προσευχή υπενθυμίζει την εν Χριστώ ελευθερία που αποκτήσαμε με το βάπτισμα, όταν από την αιχμαλωσία και το σκοτάδι της αμαρτίας, γίναμε «υιοί φωτός»⁷². Χαρακτηριστικά είναι τα τροπάρια του Μεγάλου Εσπερινού των Θεοφανείων: «Επεφάνης ἐν τῷ κόσμῳ, ὁ τὸν κόσμον ποιήσας, ἵνα φωτίσης τοὺς ἐν σκότει καθημένους· Φιλάνθρωπε δόξα σοι» και «Ποῦ γὰρ εἶχε τὸ φῶς σου λάμπαι, εἰμὴ τοῖς ἐν σκότει καθημένοις; δόξα σοι». Το «Φῶς τοῦ Χριστοῦ» που «φαίνει πᾶσι» οδηγεί στη σωτηρία του γένους των ανθρώπων. Ο Χριστός ήρθε στη μέση της «νύκτας» του προχριστιανικού κόσμου, που ήταν βουτηγμένος στην αμαρτία και στην απόγνωση και έτεμε την ιστορία στα δυο, όπως τέμνει στα δύο την νύκτα η εν λόγω ακολουθία. Έτσι, το νυκτερινό σκότος και η επερχόμενη ανατολή του ηλίου γίνονται τύπος της κατάστασης των ανθρώπων πριν την έλευση του Κυρίου αλλά και της σωτηρίας που κερδίσαμε με το σωτηριώδες έργο Του, καθιστάμενοι μέλη της Εκκλησίας⁷³. Επίσης, η Ακολουθία συμβολίζει τη μυστική έλευση του Κυρίου «ἐν τῷ μέσῳ τῆς νυκτός», ενώ δηλώνουμε και την πίστη μας για την ανάσταση των νεκρῶν και τη δευτέρα παρουσία του Κυρίου.

Τελικός στόχος: η εγρήγορση των πιστῶν, φυσική και πνευματική, και η προετοιμασία για τα έσχατα.

⁷⁰ «□ρχ□ δ□ πάντων τ□ν ε□ς Θε□ν □μνων κα□ προσευχ□ν □ το□ μεσονυκτίου καιρ□ς», Μάρκου Ευγενικού, «□ξήγησις τ□ς □κκλησιαστικ□ς □κολουθίας», PG 160, 1165D – 1168A.

⁷¹ Μάρκου Ευγενικού, «□ξήγησις...», ό.π., , PG 160, 1165D - 1168B.

⁷² Gregory W. Woolfenden, *Daily Lityrgical Prayer...*, ό.π., σ.120.

⁷³ Πρβλ. Gregory W. Woolfenden, *Daily Lityrgical Prayer...* ό.π., σ.39, 114.

Β' Η ιστορική εξέλιξη της Ακολουθίας

Δεν υπάρχουν πολλά στοιχεία για τη δημιουργία της Ακολουθίας. Ενώ η θεολογική-συμβολική της βάση είναι ισχυρή και καταγεγραμμένη, δεν υπάρχουν συγκεκριμένα στοιχεία για την γένεσή της. Προφανώς, το γεγονός ότι ο Παύλος και ο Σίλας προσευχήθηκαν νύκτα φανερώνει μία συνήθεια της πρώτης Εκκλησίας για νυκτερινή προσευχή⁷⁴. Με την πάροδο των χρόνων διαμορφώθηκαν οι πρώτες ακολουθίες και οι «καιροί της προσευχής».

Από τον 4^ο αιώνα και έπειτα πυκνώνουν οι αναφορές σε μεσονύκτιες ακολουθίες. Έτσι, ο Μέγας Βασίλειος στην επιστολή 207 προς τους κληρικούς της Νεοκαισαρείας, όπου απαντά στην κριτική που του ασκήθηκε για τις λειτουργικές του αλλαγές στην Καισάρεια, περιγράφει μία ακολουθία του Όρθρου, που ξεκινούσε μέσα στη νύκτα και συνεχιζόταν έως το ξημέρωμα⁷⁵. Επρόκειτο για ένα είδος παννυχίδας, δηλαδή λάμβανε χώρα και την ώρα της τέλεσης του Μεσονυκτικού. Παρόλα αυτά, στους «Όρους κατά Πλάτος»⁷⁶, όπου αναφέρεται σε ξεχωριστή ακολουθία Μεσονυκτικού, ξεκάθαρα προνοεί για μία περίοδο ξεκούρασης μεταξύ των Ακολουθιών του Μεσονυκτικού και του Όρθρου⁷⁷. Δεν αναφερόταν, δηλαδή, μόνο σε ολονύκτια ακολουθία, αλλά σε δύο διαφορετικές, μία περί τα μεσάνυκτα και μία κοντά στην αυγή της νέας ημέρας.

Από την Καππαδοκία περνούμε στην Αλεξάνδρεια και σε μία αναφορά του Μεγάλου Αθανασίου στην πραγματεία του «περί Παρθενίας»⁷⁸. Στην παράγραφο 20 ο ιερός συγγραφέας, απευθυνόμενος σε μοναχή, την προτρέπει να εγείρεται το μεσονύκτιο για να δοξολογήσει τον Θεό «μεσονύκτιον έγερθηση, και ύμνησεις Κύριον τὸν Θεόν σου». Και εξηγεί τον λόγο ο Αθανάσιος: «ἐν αὐτῇ γὰρ τῇ ὥρᾳ ἀνέστη ὁ Κύριος ἡμῶν ἐκ νεκρῶν, καὶ ὑμνησε τὸν Πατέρα. Διὰ τοῦτο αὐτῇ τῇ ὥρᾳ προσετάγη ἡμῖν ὑμνεῖν τὸν Θεόν». Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η δομή αυτής της προσευχής, όπως την παραθέτει ο Αθανάσιος. Ξεκινά με τον γνωστό στίχο «μεσονύκτιον ἐξεγειρόμην τοῦ ἐξομολογεῖσθαί σοι ἐπὶ τὰ κρίματα τῆς δικαιοσύνης σου» από τον 118^ο Ψαλμό και συνεχίζει με ολόκληρο τον 50^ο Ψαλμό και στη συνέχεια την προτρέπει να λείει όσους Ψαλμούς αντέχει

⁷⁴ Ο.π., σσ.11-12.

⁷⁵ Μεγάλου Βασιλείου, «□πιστολ□ 207 πρ□ς το□ς κληρικο□ς τ□ς Νεοκαισαρείας», Ε.Π.Ε., Άπαντα Μεγάλου Βασιλείου, τ.2, Θεσσαλονίκη 1972, σ. 109, πρβλ. Robert Taft, *The Liturgy of the Hours...*, ό.π., σ.168.

⁷⁶ Μεγάλου Βασιλείου, *Όροι κατά Πλάτος*, PG 31, 1016 B.

⁷⁷ Robert Taft, *The Liturgy of the Hours...*, ό.π., σ.40.

⁷⁸ Μεγάλου Αθανασίου, «Περί Παρθενίας», Ε.Π.Ε., Άπαντα Μεγάλου Αθανασίου, τ.11, Θεσσαλονίκη 1976, σσ.206-207.

όρθια. Στο τέλος κάθε Ψαλμού έπρεπε να εξομολογείται με δάκρυα τις αμαρτίες της στον Κύριο και κάθε τρεις Ψαλμούς να λέει το «Άλληλούια». Αν υπήρχαν παραπάνω από μία μοναχές, τότε έπρεπε οι Ψαλμοί να λέγονται διαδοχικά από τις παριστάμενες⁷⁹. Πρόκειται για μία απλή, μοναστική, σύντομη κατ'ιδίαν προσευχή-ακολουθία, αποτελούμενη από Ψαλμούς και ψαλμώδηση του «Άλληλούια», χωρίς την παρουσία ιερέως, που γινόταν το μεσονύκτιο. Ισχύει και εδώ η θεολογική θεμελίωση της ώρας τέλεσής της στην Ανάσταση του Κυρίου και η βιβλική βάση του 118^{ου} Ψαλμού. Πάντως στη βιβλιογραφία κυριαρχεί η άποψη ότι το κείμενο αυτό κακώς αποδίδεται στον Αθανάσιο Αλεξανδρείας. Το λειτουργικό του περιεχόμενο -όχι μόνο για τη μεσονύκτια ακολουθία, αλλά και για άλλες που αναφέρει- προέρχεται από τη λειτουργική παράδοση της Καππαδοκίας και όχι της Αλεξανδρείας⁸⁰. Όπως και να έχει το θέμα, στη συγκεκριμένη αναφορά του 4^{ου} αιώνα έχουμε μία μορφή, έστω και υποτυπώδη, ακολουθίας Μεσονυκτικού, για μοναστική χρήση.

Αναφορά σε μεσονύκτια προσευχή κάνει και ο Ωριγένης. Στην πραγματεία του «Περὶ Εὐχῆς» και σχολιάζοντας την αποστολική προτροπή «ἀδιαλείπτως προσεύχεσθαι»⁸¹ επισημαίνει ότι δεν είναι σωστό να περάσει το χρονικό διάστημα της νύκτας χωρίς προσευχή, σύμφωνα με τον 118^ο Ψαλμό και το παράδειγμα του Παύλου και του Σίλα⁸². Επιπλέον, στο έργο του «Εἰς τοὺς Θρήνους τοῦ Ἱερεμίου» επισημαίνει την σημασία της νύκτας για την ηρεμία της ψυχῆς και τη δυνατότητά της να αφοσιωθεί στην μελέτη των ιερῶν κειμένων, στην προσευχή και στην εξύμνηση του Θεοῦ. Ιδιαίτερα καθώς ο ίδιος ο Κύριος προειδοποίησε ότι είναι άγνωστος ο χρόνος της έλευσῆς Του⁸³.

Το Μεσονυκτικό πρέπει να άρχισε να διαμορφώνεται εκτενέστερα και να βρήκε την θέση του στις Ακολουθίες του νυχθημέρου από τον 5^ο αιώνα και έπειτα⁸⁴.

Σημαντική είναι η συμβολή της Καππαδοκίας και της παράδοσής της στη δημιουργία αυτής της ακολουθίας. Εδώ, προφανώς, γεννήθηκε το Μεσονυκτικό ως ξεχωριστή ακολουθία⁸⁵, τελούμενη μετά το Απόδειπνο και πριν τον Όρθο, περί τα μεσάνυχτα, στα πλαίσια της μοναχικής

⁷⁹ Ο.π., σ.207.

⁸⁰ Robert Taft, *The Liturgy of the Hours...*, ό.π., σσ.87-88, πρβλ. Gregory W. Woolfenden, *Daily Liturgical Prayer...*, ό.π., σ.76.

⁸¹ Πραξ. 5, 17.

⁸² Ωριγένης, «Περὶ Εὐχῆς», XII, 2, ΒΕΠΕΣ, τ.10, σ.252.

⁸³ Ωριγένης, «Εἰς τοὺς Θρήνους τοῦ Ἱερεμίου. Ποσπάσματα κ τῶν Σειρῶν τῶν Προφητῶν», LX. Θρ. Ιερ. 2,19, ΒΕΠΕΣ, τ.11, σ.208.

⁸⁴ Robert Taft, *The Liturgy of the Hours...*, ό.π., σσ.76-77.

⁸⁵ Ο.π., σ.91.

πρακτικής για αδιάλειπτη δοξολογία του Θεού. Το Μεσονυκτικό αποτελούσε την πρώτη ακολουθία της ημέρας για την Καππαδοκία⁸⁶.

Ωστόσο, ισχύει κάτι αξιοπρόσεκτο. Όταν τελείται Παννυχίδα (ολονύκτια αγρυπνία), η ακολουθία του Μεσονυκτικού καταλιμπάνεται⁸⁷. Εδώ έχουμε ένα ενδιαφέρον σημείο, που ίσως φωτίζει το θέμα της χρονολόγησης της ακολουθίας: αν το Μεσονυκτικό ανήκε στις πρώιμες και βασικές ακολουθίες του νυχθημέρου, τότε δύσκολα θα μπορούσε να παραλειφθεί τις ημέρες τέλεσης των Παννυχίδων, όταν μετά τον Εσπερινό τελείται ο Όρθρος, χωρίς την παρεμβολή του Μεσονυκτικού⁸⁸. Η παράλειψη του (που φτάνει ως τις μέρες μας), όμως, σημαίνει και κάτι παραπάνω: διασώζεται η αρχαία παράδοση, κατά την οποία η ακολουθία του Μεσονυκτικού αποτελούσε το πρώτο μέρος του σημερινού όρθρου, που άρχιζε από τον 50ο Ψαλμό⁸⁹.

Συμπερασματικά, θα λέγαμε ότι η Ανάσταση και η Δευτέρα Παρουσία του Κυρίου είναι το νόημα του Μεσονυκτικού⁹⁰. Αυτό συνδυάζεται με την επιθυμία του πιστού να προσευχηθεί στον Θεό κατά τη συγκεκριμένη ήσυχη και ήρεμη ώρα του εικοσιτετραώρου, με τους ιδιαίτερους συμβολισμούς της. Έτσι, αναδεικνύονται οι δύο βασικοί πυλώνες της Ακολουθίας, οι θεολογικοί συμβολισμοί του Μεσονυκτίου και η ανθρώπινη ανάγκη για προσευχή ακόμη και τα μεσάνυκτα. Επιπλέον, η τέλεσή του έχει σκοπό να καλύψει προσευχητικά το χρονικό διάστημα μεταξύ Αποδείπνου και Όρθρου.

Γ' Η τυπική διάταξη της Ακολουθίας

Στα χειρόγραφα αναφέρεται με το όνομα «Ακολουθία του Μεσονυκτικού», «Μεσονύκτιο» αλλά και «Άμωμος» ή «Άμωμοι»⁹¹ από την επικρατούσα «ονομασία» του 118^{ου} Ψαλμού, που είναι βασικός για την ακολουθία.

Τα Τυπικά παραδίνουν τρεις διαφορετικές τάξεις τελέσεως Μεσονυκτικού: των καθημερινών (Δευτέρα έως Παρασκευή), του

⁸⁶ Ο.π., σ.166, 189.

⁸⁷ Βλ. Μάρκου Ευγενικού, «□ξήγησις...», ό.π., , PG 160, 1176C.

⁸⁸ Robert Taft, *The Liturgy of the Hours...*, ό.π., σ.206.

⁸⁹ Ιωάννου Φουντούλη, *Λειτουργική Α' - Εισαγωγή στη Θεία Λατρεία*, Θεσσαλονίκη 1993, σ.161.

⁹⁰ Παναγιώτη Σκαλτσή, «Η θεολογία των Ακολουθιών του Νυχθημέρου», *Οι Ακολουθίες του Νυχθημέρου (Χρονικόν, εισηγήσεις, πορίσματα Ιερατικού Συνεδρίου Ιεράς Μητροπόλεως Δράμας έτους 1994)*, Δράμα 1994, σ.46.

⁹¹ Γεωργίου Θ. Βεργωτή, *Τελετουργική (Συμβολή στην ιστορία της Χριστιανικής Λατρείας)*, Θεσσαλονίκη 1993², σ.128.

Σαββάτου και της Κυριακής και επιπλέον την παραλλαγή του, όταν τελείται σε Δεσποτική εορτή.

Το «*Τυπικό τῆς Μεγάλης Εκκλησίας*» (ΤΜΕ), όπως εκδόθηκε από τον Γεώργιο Βιολάκη, αναφέρεται⁹² σε δύο τάξεις: των καθημερινών και του Σαββάτου. Για την Κυριακή προβλέπει μία ακολουθία, η οποία «επέχει τον τόπον του Μεσονυκτικού». Στην πραγματικότητα, όμως, είναι το Μεσονυκτικό της Κυριακής⁹³.

Στο «*Τυπικόν τοῦ Ρήγα*» προβλέπονται τρεις τάξεις τέλεσης Μεσονυκτικού: της Κυριακής, του Σαββάτου και των καθημερινών. Επιπλέον, αναφέρει και την ακολουθία που τελείται αντί του Μεσονυκτικού κατά τις Δεσποτικές εορτές, στις οποίες δεν τελείται αγρυπνία⁹⁴.

Τρεις τάξεις τελέσεως Μεσονυκτικού αναφέρει και το νεότερο «*Σύστημα Τυπικοῦ*», του μακαριστού Κωνσταντίνου Παπαγιάννη, με την απαραίτητη επισήμανση της αντικατάστασης κάποιων τροπαρίων από άλλα κατά τις προεόρτιες και μεθέορτες ημέρες και τις κύριες ημέρες των εορτών, όταν δεν τελείται Μεσονυκτικό⁹⁵.

Η ακολουθία τελείται στις μεν Μονές στον Νάρθηκα του Καθολικού, στις δε ενορίες στον κυρίως Ναό, με τον ιερέα να ίσταται εκτός του Ιερού Βήματος και την Ωραία Πύλη κλειστή⁹⁶.

Το Μεσονυκτικό δεν τελείται την Καθαρά Δευτέρα και όποτε τελείται αγρυπνία⁹⁷, διότι στην ιερή «αλυσίδα» των ακολουθιών της Παννυχίδος μετά τον Εσπερινό τελείται ο Όρθρος, χωρίς να παρεμβάλλεται το Μεσονυκτικό. Επίσης, τη Διακαινήσιμη Εβδομάδα και κατά την Απόδοση του Πάσχα αντί Μεσονυκτικού (και Ωρών και Αποδείπνου) ψάλλεται ειδική ακολουθία που υπάρχει στο Πεντηκοστάριο

⁹² Γεωργίου Βιολάκη, *Τυπικόν της του Χριστού Μεγάλης Εκκλησίας*, εκδ.Σαλίβερου, σ.15.

⁹³ Ο.π., σσ.15-16.

⁹⁴ Οικονόμου Γεωργίου Ρήγα, *Τυπικόν*, Πατριαρχικό Ίδρυμα Πατερικών Μελετών, Θεσσαλονίκη 1994, σ.68.

⁹⁵ Κωνσταντίνου Παπαγιάννη, *Σύστημα Τυπικού των Ιερών Ακολουθιών του όλου ενιαίου καταρτισθέν επί τη βάσει της τυπικής παραδόσεως της Ορθοδόξου Ανατολικής Εκκλησίας*, ΑΔΕΕ, Αθήνα 2011, σ.58.

⁹⁶ Κωνσταντίνου Παπαγιάννη, *Σύστημα Τυπικού των Ιερών Ακολουθιών ...*, ό.π., σ.58. Πρβλ. Γεωργίου Θ. Βεργωτή, *Τελετουργική ...*, ό.π., σ.128.

⁹⁷ Κωνσταντίνου Παπαγιάννη, *Σύστημα Τυπικού των Ιερών Ακολουθιών ...*, ό.π., σ.59 και Γεωργίου Θ. Βεργωτή, *Τελετουργική ...*, ό.π., σ.128.

και στο Ωρολόγιο⁹⁸. Σύμφωνα με τον Ρήγα⁹⁹ και τον Μπεκατώρο,¹⁰⁰ δεν τελείται Μεσονυκτικό και σε κάποιες άλλες μέρες της περιόδου του Τριωδίου: την Πέμπτη του Μεγάλου κανόνα, το Σάββατο του Ακαθίστου Ύμνου, τη Μεγάλη Παρασκευή και το Μεγάλο Σάββατο. Σύμφωνα, όμως, με κάποια αγιορειτικά τυπικά (Δοχειαρίου, Παντοκράτορος και Ξενοφώντος) τις ως άνω ημέρες δεν υπάρχει εξαίρεση και τελείται κανονικά το Μεσονυκτικό¹⁰¹.

Η καθημερινή ακολουθία του Μεσονυκτικού διαιρείται σε δύο μέρη. Το πρώτο, από την αρχή έως την Ευχή του Μεγάλου Βασιλείου «Σὲ εὐλογοῦμεν ὕψιστε, Θεέ, καὶ Κύριε τοῦ ἐλέους» που είναι το αρχαιότερο και εκτενέστερο τμήμα της Ακολουθίας¹⁰². Το δεύτερο, από το «Δεῦτε προσκυνήσωμεν...», που ακολουθεί την ευχή του Μεγάλου Βασιλείου, έως το τέλος της ακολουθίας¹⁰³, που είναι το νεότερο και συντομότερο τμήμα της.

Το διάγραμμα της ακολουθίας του Μεσονυκτικού των καθημερινών είναι το εξής:

Α' ΜΕΡΟΣ

- Τρισάγιο, Δεῦτε προσκυνήσωμεν...
- Οι Ψαλμοί, ο 50^{ος} (Ελέησόν με ὁ Θεός...) και ο 118^{ος} (Ἄμωμος) σε τρεις στάσεις (στάση πρώτη Μακάριοι οἱ ἄμωμοι ἐν ὁδῶ..., στάση δεύτερη Αἰ χεῖρές σου ἐποίησάν με... και στάση τρίτη Ἐπίβλεψον ἐπ' ἐμέ...).
- Σύμβολο της Πίστεως
- Τρισάγιο
- Τροπάρια (Ἰδὸν ὁ Νυμφίος ἔρχεται..., Τὴν ἡμέραν ἐκείνην τὴν φοβερὰν... και Σὲ τὸ ἀπόρθητον τεῖχος...).
- Ὁ ἐν παντὶ καιρῶ καὶ πάσῃ ὥρᾳ...
- Ὁ Θεὸς οἰκτειρήσαι ἡμᾶς...
- Η Ευχή του Οσίου Εφραίμ (Κύριε καὶ Δέσποτα τῆς ζωῆς μου...)
- Η Ευχή του Αγίου Μαρδαρίου (Δέσποτα Θεέ, Πάτερ Παντοκράτορ...)
- Οι δύο Ευχές του Μεγάλου Βασιλείου: α) Κύριε Παντοκράτορ, ὁ Θεὸς τῶν Δυνάμεων καὶ πάσης σαρκός... που λέγεται την χειμερινή

⁹⁸ Γεωργίου Βιολάκη, *Τυπικόν της του Χριστοῦ Μεγάλης Εκκλησίας...*, ὁ.π., υποσημ.8, σ.371 και Κωνσταντίνου Παπαγιάννη, *Σύστημα Τυπικῶν των Ἱερῶν Ακολουθιῶν ...*, ὁ.π., σ.59. Πρβλ. *Ωρολόγιο*, ὁ.π., σσ.462-463.

⁹⁹ Οικονόμου Γεωργίου Ρήγα, *Τυπικόν*, ὁ.π., σ.68, όπου επιπλέον των ημερῶν αυτῶν δεν προβλέπει την τέλεση Μεσονυκτικού και την Κυριακή του Πάσχα.

¹⁰⁰ Γεωργίου Μπεκατώρου, «Μεσονυκτικόν», Θ.Η.Ε., τ.8, στ.1022-1025.

¹⁰¹ Κωνσταντίνου Παπαγιάννη, *Σύστημα Τυπικῶν των Ἱερῶν Ακολουθιῶν ...*, ὁ.π., υποσημ.53, σ.59.

¹⁰² Γεωργίου Θ. Βεργωτή, *Τελετουργική ...*, ὁ.π., σ.128.

¹⁰³ Γεωργίου Μπεκατώρου, «Μεσονυκτικόν», ὁ.π., στ.1023.

περίοδο, από 22 Σεπτεμβρίου έως την Κυριακή των Βαΐων και β) Σὲ εὐλογοῦμεν ὑψίστε, Θεέ, καὶ Κύριε τοῦ ἐλέους..., που λέγεται τον υπόλοιπο χρόνο.

Β' ΜΕΡΟΣ (Μεσώριον)

- Δεῦτε προσκυνήσωμεν...
- Οἱ Ψαλμοί, ο 120^{ος} (Ἦρα τοὺς ὀφθαλμούς μου εἰς τὰ ὄρη...) και ο 133^{ος} (Κύριον πάντες οἱ δοῦλοι Κυρίου...).
- Τρισάγιο
- Τέσσερα νεκρώσιμα τροπάρια (Μνήσθητι, Κύριε, ὡς ἀγαθὸς τῶν δούλων σου..., Ὁ βάθει σοφίας φιλανθρώπως..., Δόξα...Μετὰ τῶν Ἁγίων ἀνάπαυσον Χριστέ... Καὶ νῦν... Μακαρίζομέν σε πᾶσαι αἱ γενεαί...)
- Κύριε, ἐλέησον 12 φορές.
- Ἡ Ευχή υπέρ των κεκοιμημένων Μνήσθητι, Κύριε, τῶν ἐπ' ἐλπίδι ἀναστάσεως...
- Ὑπερένδοξε, ἀειπάρθενε..., Ἡ ἐλπίς μου ὁ Πατήρ... και Τὴν πᾶσαν ἐλπίδα μου...
- Τα τροπάρια Ἐλέησον ἡμᾶς, Κύριε, ἐλέησον ἡμᾶς..., Κύριε, ἐλέησον ἡμᾶς... και Τῆς εὐσπλαγχνίας τὴν πύλην... Κύριε ἐλέησον 40 φορές, Δόξα... Καὶ νῦν... Τὴν Τιμιωτέραν τῶν Χερουβείμ...
- Ἡ Δέηση Ἐλέησον ἡμᾶς ὁ Θεὸς κατὰ τὸ μέγα ἔλεός Σου...
- Μικρὴ Απόλυση Χριστὸς ὁ ἀληθινὸς Θεὸς ἡμῶν...
- Εὐξώμεθα ὑπὲρ εἰρήνης τοῦ κόσμου...
- Δι' εὐχῶν...

Ο Ἅγιος Συμεὼν Θεσσαλονίκης αναφέρει ὅτι, περίπου τα μεσάνυκτα ἢ λίγο αργότερα, κρούεται τὸ τάλαντο «εἰς τύπον τῆς τελευταίας ἐκείνης ὑπὸ ἀγγέλου σάλπιγγος, πάντες ἐκ τοῦ ὕπνου ὡς ἐκ θανάτου ἐγείρονται, καὶ πρὸ τοῦ ναοῦ ἐν τῶν νάρθηκι ὡς ἐν γῆ πρὸ τοῦ οὐρανοῦ, τοῦ ἱερέως εὐλογήσαντος, ὃς δὴ τύποι τὸν Χριστόν, οὐ καὶ τὴν ἱερωσύνην ἔχων ἐστὶ»¹⁰⁴. Ἡ κρούση τοῦ τάλαντου παραπέμπει στὴν τελευταία σάλπιγγα τοῦ Ἀγγέλου, πρὶν τὴ Δευτέρα Παρουσία, και ὅλοι ξυπνοῦν ἀπὸ τὸν ὕπνο, ὅπως θα ἐγερθοῦν οἱ νεκροὶ ἀπὸ τὸ θάνατο κατὰ τὴ Δευτέρα Παρουσία. Ὅλοι πηγαίνουν στὸν ναὸ και μάλιστα στὸν νάρθηκα ἢ τὴ λιτή, ὅπου βρίσκεται ὁ ἱερέας. Ἀκόμη και ἐδῶ οἱ συμβολισμοὶ εἶναι ἰσχυροί. Ὁ ἱερέας συμβολίζει τὸν Χριστό και στέκεται στὴν κλειστή εἴσοδο τοῦ νάρθηκα πρὸς τὸν κυρίως ναό. Ὁ νάρθηκας συμβολίζει τὴ γῆ, ὁ ναὸς τὸν οὐρανὸ και ὁ ἱερέας τὸ Χριστό, που ἐνώνει τὸν οὐρανὸ και τὴ γῆ.

Ἡ ἀκολουθία αὐτή, βρίθουσα συμβολισμῶν και πλούσιου λειτουργικοῦ υλικού, καθίσταται μοναδική μεταξύ των ἀκολουθιῶν τοῦ

¹⁰⁴ Συμεὼν Θεσσαλονίκης, «Κεφ. ΤΔ', Περὶ τοῦ Μεσονυκτικοῦ καὶ τι τὸ κρούσαι τὸ ξύλον», *Διάλογος*, PG 155, 552 A.

νυχθημέρου. Αμέσως μετά την έναρξη, διαβάζεται το «Βασιλεῦ οὐράνιε...», με το οποίο προσκαλούμε το Άγιο Πνεύμα να κατέλθει και να μας φωτίσει. Ακολουθούν το Τρισάγιο, που εξυμνεί τον Τριαδικό Θεό και περιλαμβάνει και την Κυριακή Προσευχή και το τριπλό «Δεῦτε προσκυνήσωμεν...», όπου δηλώνουμε τη δουλική υπακοή μας στον μοναδικό Βασιλέα και Θεό, τον Κύριο Ιησού Χριστό¹⁰⁵.

Αμέσως μετά σειρά έχει το Ιερό Ψαλτήριο, με τον 50^ο Ψαλμό, ο πασίγνωστος Ψαλμός της μετάνοιας, που έχει εκτεταμένη χρήση στην Εκκλησία μας. Είναι κατάλληλος για τον άνθρωπο κάθε εποχής, που θέλει να ομολογήσει τη μετάνοιά του, να ζητήσει το έλεος του Θεού και να δηλωθεί πως η ταπείνωση είναι απαραίτητη για να σωθεί ο άνθρωπος. Ειδικότερα, ο πιστός θα ζητήσει τον φωτισμό του Αγίου Πνεύματος και για το τί θα ψάλλει και πώς θα προσευχηθεί στον Θεό¹⁰⁶.

Ακολουθεί ο 118^{ος} Ψαλμός, ο εκτενέστερος των Ψαλμών (176 στίχοι), γνωστός στην λατρεία μας ως «Άμωμος», από την αρχική φράση του πρώτου στίχου του «Μακάριοι οί ἄμωμοι ἐν ὁδῶ...». Ο 118ος Ψαλμός είναι βασικός στο Μεσονυκτικό¹⁰⁷. Μας δίνει τον ήδη πολλάκις προαναφερθέντα 62^ο στίχο «μεσονύκτιον ἐξηγειρόμην τοῦ ἐξομολογεῖσθαί σοι ἐπὶ τὰ κρίματα τῆς δικαιοσύνης σου». Επιπλέον, βρίθκει αναφορών στα ανθρώπινα κρίματα, στους νόμους, στις εντολές και στα λόγια του Θεού, ώστε να προκαλεί στις ψυχές των πιστών ἀφ' ενός τον σεβασμό, ἀφ' ετέρου την εμπιστοσύνη στην κρίση του Θεού¹⁰⁸.

Στη συνέχεια το Μεσονυκτικό περιλαμβάνει το Σύμβολον τῆς Πίστεως, μία ακόμα ευκαιρία να ομολογήσουμε την πίστη μας. Αν κατά την διάρκεια του ύπνου έρθει ο θάνατος, οι πιστοί να έχουν την ομολογία της πίστης σαν σφραγίδα τους και να μπορούν να αντικρίσουν τον Θεό¹⁰⁹. Επαναλαμβάνεται το Τρισάγιο και ακολουθούν τρία τροπάρια (Ἰδοὺ ὁ Νυμφίος ἔρχεται..., Τὴν ἡμέραν ἐκείνην τὴν φοβερὰν... και Σὲ τὸ ἀπόρθητον τεῖχος...). Τα δύο πρώτα αναφέρονται στο θέμα της έλευσης του Νυμφίου και της κρίσης του και ένα θεοτοκίο. Το γνωστό ἀπὸ την Μεγάλη Εβδομάδα τροπάριο του Νυμφίου λειτουργεῖ σαν υπενθύμιση για την Δευτέρα Παρουσία του Κυρίου, που, επειδή είναι ἀγνωστος ο χρόνος πραγματοποίησής της, πρέπει οι πιστοί να είναι γρηγορούντες και οὐδέποτε ραθυμούντες. Το θεοτοκίο είναι ένας ὕμνος στην Θεοτόκο «προς

¹⁰⁵ Για αναλυτική εξήγηση όλων αυτών βλ. Μάρκου Ευγενικού, «□ξήγησις...», ὁ.π., , PG 160, 1169A-1172C.

¹⁰⁶ Συμεών Θεσσαλονίκης, «Περὶ τοῦ πενητηκοστοῦ ψαλμοῦ», *Διάλογος*, PG 155, 557 D-560 A.

¹⁰⁷ Robert Taft, *The Liturgy of the Hours...*, ὁ.π., σ.87 και Gregory W. Woolfenden, *Daily Lityrgical Prayer...*, ὁ.π., σ.114.

¹⁰⁸ Μάρκου Ευγενικού, «□ξήγησις...», ὁ.π., , PG 160, 1172C-1173B, πρβλ. Ιωάννου Φουντούλη, *Λογική Λατρεία*, ὁ.π., σ.216.

¹⁰⁹ Μάρκου Ευγενικού, «□ξήγησις...», ὁ.π., , PG 160, 1173B.

βεβαίωσιν της ενσάρκου οικονομίας»¹¹⁰. Ακολουθεί το «Κύριε, ἐλέησον» 40 φορές, καθώς με 40 ημέρες νηστεία «Θεὸς ἐξιλάσκεται»¹¹¹, αλλά και ως αποδεκάτωση των ωρών και των ημερών της ζωής μας. Ακολουθεί η ευχή «Ὁ ἐν παντὶ καιρῷ καὶ πάσῃ ὥρᾳ» και μετά την ευχή του Οσίου Εφραίμ λέγεται η ευχή του Αγίου Μαρδαρίου (Δέσποτα Θεέ, Πάτερ Παντοκράτορ...) με την οποία ζητούμε το έλεος του Τριαδικού Θεού.

Το δεύτερο μέρος αρχίζει με την ευχή του Μεγάλου Βασιλείου «Κύριε Παντοκράτορ», που αποτελεί προτροπή προς όλους τους πιστούς ώστε με άγρυπνη καρδιά και νήφουσα διάνοια να περάσουν τη νύκτα της παρούσης ζωής και να δεχθούν την παρουσία της λαμπρής εκείνης ημέρας της Δευτέρας Παρουσίας του Κυρίου. Έτσι, θα εισέλθουν στον νυμφώνα της δόξης του και στη χαρά του, όπου ο των εορταζόντων ήχος ο ακατάπαυστος και η ανέκφραστη ηδονή των καθορώντων του προσώπου του το άρρητον κάλλος. Η ευχή αυτή αποτελεί, ίσως, τον καλύτερο τρόπο για να αποτυπωθεί η θεολογική σημασία της ακολουθίας του Μεσονυκτικού.

Ακολουθούν δύο Ψαλμοί, ο 120^{ος} και ο 133^{ος}, όπου για άλλη μία φορά δηλώνεται η εμπιστοσύνη μας στον Θεό και υμνείται ο Κύριος. Χαρακτηριστικός ο στίχος 2 του 133^{ου} Ψαλμού: «Ἐν ταῖς νυξίν ἐπάρατε τὰς χεῖρας ὑμῶν εἰς τὰ ἅγια, καὶ εὐλογεῖτε τὸν Κύριον», όπου έχουμε ακόμα μία βιβλική αναφορά σε νυκτερινή προσευχή.

Στη συνέχεια λέγονται τέσσερα τροπάρια και μία ευχή υπέρ αναπαύσεως και συγχωρήσεως των κεκοιμημένων, που είναι και προτροπή, ώστε οι ζώντες να είναι προετοιμασμένοι για τον θάνατο. Η ακολουθία ολοκληρώνεται με την δέηση, την μικρή απόλυση και το «Εὐξώμεθα...», που έχει ιδιαίτερη σημασία. Τοποθετήθηκε στην ακολουθία, μάλλον, επειδή δεν λέγονται τα ειρηνικά, καθώς επρόκειτο για κατ'ιδίαν ακολουθία, χωρίς την συμμετοχή ιερέως και γι' αυτό, τελικά, η όποια συμμετοχή του είναι περιορισμένη¹¹².

Σημαντικές διαφορές έχει το Μεσονυκτικό του Σαββάτου¹¹³. Ο Άγιος Μάρκος ο Ευγενικός αναφέρει ότι η ακολουθία τελείται το Σάββατο κατ' ανάγκη, επειδή δεν θα έπρεπε να ξυπνούν οι πιστοί μέσα στην νύκτα «ἄτε δὴ ἀναπαύσεως οὔσης ταυτησὶ τῆς ἡμέρας»¹¹⁴.

Το διάγραμμα της ακολουθίας του Μεσονυκτικού του Σαββάτου είναι το εξής:

Α' ΜΕΡΟΣ

- Τρισάγιο, Δεῦτε προσκυνήσωμεν...

¹¹⁰ Ο.π., PG 160, 1173D.

¹¹¹ Ο.π., PG 160, 1173D.

¹¹² Ιωάννου Φουντούλη, *Απαντήσεις εις λειτουργικάς απορίας*, τ.Ε', ΑΔΕΕ, σσ.7-8.

¹¹³ *Ωρολόγιο*, ό.π., σσ.27-38.

¹¹⁴ Μάρκου Ευγενικού, «□ξήγησις...», ό.π., PG 160, 1176B.

- Ο 50^{ος} Ψαλμός (Ελέησόν με ὁ Θεός...) και το Θ' Κάθισμα του Ψαλτηρίου (Ψαλμοί 64-69) σε τρεις στάσεις.
 - Σύμβολο της Πίστεως
 - Τρισάγιο
 - Τρία Τριαδικά τροπάρια του Β' ήχου (Τὰς ἄνω Δυνάμεις μιμούμενοι οἱ ἐπὶ γῆς..., Δόξα... Ἄκτιστε φύσις, ἢ τῶν ὄλων δημιουργός..., Καὶ νῦν... Τῆς κλίνης καὶ τοῦ ὕπνου ἐξεγείρας με Κύριε...).
 - Ὁ ἐν παντὶ καιρῷ καὶ πάση ὥρᾳ...
 - Ὁ Θεὸς οἰκτειρήσαι ἡμᾶς...
 - Ἡ Ευχή του Οσίου Εφραίμ (Κύριε καὶ Δέσποτα τῆς ζωῆς μου...)
 - Ἡ Ευχή του Αγίου Ευστρατίου «Μεγαλύνων μεγαλύνω σέ, Κύριε...».
- Β' ΜΕΡΟΣ (Μεσώριον)
- Το δεύτερο μέρος της ακολουθίας είναι ίδιο με την ακολουθία των καθημερινών.

Οι διαφορές του α' μέρους οφείλονται στην ιδιαιτερότητα της ημέρας. Τα θέματά του είναι κυρίως νεκρώσιμα¹¹⁵. Ο Ἄμωμος ψάλλεται στον ὄρθρο του Σαββάτου και την θέση του στο Μεσονυκτικό λαμβάνει το Θ' Κάθισμα, με πέντε Ψαλμούς, που αναφέρονται στη ζωή του ανθρώπου, αλλά και στον θάνατο (εἰσάκουσον προσευχῆς μου, πρὸς σέ πᾶσα σὰρξ ἤξει, Ψαλμ. 64, 2), κυρίως στην Ανάσταση του ανθρώπου κοντά στο Θεό. Ξεχωρίζει ο θριαμβευτικός εκείνος στίχος του 67^{ου} Ψαλμού «*Ἀναστήτω ὁ Θεός, καὶ διασκορπισθήτωσαν οἱ ἐχθροὶ αὐτοῦ, καὶ φυγέτωσαν ἀπὸ προσώπου αὐτοῦ οἱ μισοῦντες αὐτόν*» (Ψαλμ. 67,1). Επίσης στον θάνατο και στην πορεία της ψυχῆς μετά από αυτόν αναφέρεται και η ευχή του Αγίου Ευστρατίου «*Μεγαλύνων μεγαλύνω σέ, Κύριε ...*». Γενικά στο Μεσονυκτικό του Σαββάτου κυριαρχεί το στοιχείο της νήψης, της ενασχόλησης με τον θάνατο. Υπάρχει η μνήμη θανάτου, χωρίς όμως απελπισία, αλλά μέσα σ' ένα περιβάλλον ηρεμίας, εμπιστοσύνης στον Θεό και αναμονῆς της αναστάσιμης Κυριακῆς.

Εντελῶς διαφορετικό εμφανίζεται το Μεσονυκτικό της Κυριακῆς. Η ημέρα είναι αναστάσιμη και «*διὰ το λαμπρόν της ημέρας*»¹¹⁶ αλλάζει πλήρως η ακολουθία και κυριαρχεί ο τριαδικός κανόνας. Ἐτσι μετατρέπεται σε ἕναν ὕμνο προς τον Τριαδικό Θεό. Ο τριαδικός κανόνας αντικαθιστά τον Ἄμωμο και ψάλλεται κατά τον ἦχο της ημέρας. Οι κανόνες είναι ποίημα του Μητροφάνους Σμύρνης, συγχρόνου του Μεγάλου Φωτίου¹¹⁷.

¹¹⁵ Ιωάννου Φουντούλη, *Λογική Λατρεία...*, ὁ.π., σσ.217-218, πρβλ. Παναγιώτη Σκαλτσῆ, «Ἡ θεολογία των Ακολουθιών του Νυχθημέρου», ὁ.π., σσ.69-70.

¹¹⁶ Μάρκου Ευγενικού, «□ξήγησις...», ὁ.π., , PG 160, 1176B.

¹¹⁷ Ιωάννου Φουντούλη, *Λογική Λατρεία...*, ὁ.π., σ.218.

Το διάγραμμα της ακολουθίας του Μεσονυκτικού της Κυριακής είναι το εξής:

- Τρισάγιο, *Δεῦτε προσκυνήσωμεν...*
- Ο 50^{ος} Ψαλμός (*Ἐλέησόν με ὁ Θεός...*).
- Ο Τριαδικός Κανόνας του ήχου της εβδομάδας.
- Τέσσερα Τριαδικά και Αναστάσιμα Μεγαλυνάρια (*Ἄξιόν ἐστιν ὡς ἀληθῶς, τὴν ὑπερθεὸν ὑμνεῖν Τριάδα..., Ἄξιόν ἐστιν ὡς ἀληθῶς, τοῦ δοξάζειν σὲ τὸν Θεὸν Λόγον..., Ὑμνήσωμεν πάντες θεοπρεπῶς..., Ἐκ νεκρῶν ἰδοῦσα τὸν σὸν Υἱόν...*).
- Τρισάγιο
- Ὑπακοή του ήχου της ημέρας.
- *Κύριε ἐλέησον 40 φορές, Δόξα... Καὶ νῦν... Τὴν Τιμιωτέραν τῶν Χερουβεὶμ...*
- *Ἡ Δέηση Ἐλέησον ἡμᾶς ὁ Θεὸς κατὰ τὸ μέγα ἔλεος Σου...*
- *Μικρὴ Απόλυση Χριστὸς ὁ ἀληθινὸς Θεὸς ἡμῶν...*
- *Εὐξώμεθα ὑπὲρ εἰρήνης τοῦ κόσμου...*
- *Δι' εὐχῶν...*

Το περιεχόμενο των Μεγαλυναρίων είναι τριαδικό αλλά και αναστάσιμο, που δίνει ιδιαίτερο χρώμα στην ακολουθία. Αυτοί είναι και οι βασικοί θεολογικοί άξονες του Μεσονυκτικού της Κυριακής. Πρώτον: η εξύμνηση και δοξολογία του Τριαδικού Θεού, μάλιστα με Κανόνες απαράμιλλης τέχνης και εκφραστικής δύναμης, όπου ανακεφαλαιώνεται η τριαδολογία της Εκκλησίας. Δεύτερον: η Ανάσταση του Κυρίου.

Το Ωρολόγιο περιλαμβάνει και κάποιες ακόμη παραλλαγές τελέσεως της ακολουθίας: Το Μεσονυκτικό των καθημερινών κατά την Αγία Τεσσαρακοστή¹¹⁸, το Μεσονυκτικό κατά την περίοδο των κινητών εορτών του Τριωδίου και του Πεντηκοσταρίου¹¹⁹ και το Μεσονυκτικό μετά Λιτής (Δεσποτικών και Θεομητορικών εορτών και μνήμης εορταζομένων αγίων, εκτός Κυριακής)¹²⁰.

Το Μεσονυκτικό είναι μία εξαιρετικά ενδιαφέρουσα ακολουθία, άγνωστη στους κατοίκους των πόλεων, λόγω της δυσκολίας που παρουσιάζει η ώρα τέλεσής της. Αποτελεί μία από τις πλουσιότερες σε συμβολισμούς ακολουθία, που έχει συγκροτηθεί από εξαιρετικής θεολογικής δύναμης βιβλικό και υμνολογικό υλικό. Καλύπτει την μοναστική ανάγκη για προσευχή ακόμη και κατά τη νύκτα. Τέλος, αποτελεί προετοιμασία για την ακολουθία του Όρθρου, που ακολουθεί μετά από λίγες ώρες.

¹¹⁸ Ωρολόγιο, ό.π., σσ.25-26.

¹¹⁹ Ό.π., σσ.43-44.

¹²⁰ Ό.π., σσ.45-46.

ΕΠΙΛΕΓΟΜΕΝΑ

Οι δύο εκλεκτές ακολουθίες του Αποδείπνου και του Μεσονυκτικού σχετίζονται με τις νυκτερινές ώρες του εικοσιτετραώρου.

Η πρώτη ως προσευχή προ της ελεύσεώς της νύκτας.

Η δεύτερη ως προσευχή στο μέσο της.

Και οι δύο ακολουθίες προβάλλουν:

- την ευχαριστία και τη μετάνοια του πιστού για την απελθούσα ημέρα,
- την επιθυμία προσευχής για την επερχόμενη νύκτα, με τους κινδύνους που κρύβει και τους συμβολισμούς που διαθέτει,
- την κοινή Ανάσταση,
- την προσευχή για τους κεκοιμημένους,
- τη Δευτέρα Παρουσία του Κυρίου
- την ανάγκη εγρήγορσης των πιστών.

Η τέλεση των νυκτερινών αυτών ακολουθιών φέρνει στον νου μας τους στίχους του νεοέλληνα ποιητή:

«Κύριε, Σ' ἀκούμε. Ἐσὺ μᾶς τῶπες πάντα:
Τὸ μάτι μεγαλώνει στὸ σκοτάδι,
Κι ἡ ἀκοὴ στὴ σιωπῇ».

Ἄγγελος Σικελιανός, «Ο διθύραμβος του ρόδου».